

L. Kapitány Orsolya: Válogatás Dél-Somogy településeinek néprajzi értékeiből

NAGYATÁD

A település népe a 18-20. században

A török utáni időkben Nagyatádra visszatelepülő magyarság mellé horvát népesség érkezett, akik a későbbi időkben elmagyarosodtak. Nagyobb létszámban jöttek Bodvicárára, akik közül az öregek még a 19. század második felében is beszéltek horvátul. Kisatád, Bodvica és Henész lakói megtartva eredeti foglalkozásukat többségében mezőgazdaságból éltek. Nagyatád lakóinak életében a 18-20. századközi időszakban lejátszódó gazdasági változások azt eredményezték, hogy már a 19. század második felére csökkent a mezőgazdaságból élők száma, egyharmad volt a iparból, kereskedelemből, közlekedésből, közszolgáltatásból, napszámából és egyéb más munkából élők számához képest. Ennek megfelelően a település társadalma is az 1870-es évekre erősen rétegződött.

Az 1828-as összeírásokban jelentős számú mesterembert találtunk, akik között a kéményseprő, a lakatos, a kovács éppúgy megtalálható volt, mint a csizmadia, a cipész, a szűrszabó, a szűrharisnya készítő, a szűcs vagy a szabó. A fonó-szövőipart is többen üzték, ezért a mesterség hanyatlásakor, a meglévő szaktudást igénybe véve az 1880-as évek elején paszománt és zsinórgyárat telepítettek Nagyatádra, mely később a cérnagyár alapja lett. Famunkával foglalkozó mestereket is szép számmal találtunk az összeírásokban (asztalosok, kádárok, bognárok), akik a munkájukhoz szükséges faanyagot a környező erdőkből szerezték be.

Nagyatád nemcsak vásártartási joggal (1744-től) rendelkező mezőváros volt, hanem járási központ is az 1860-as évekig. Ekkor rövid időre Nagyatádot, Bodvicát, Henészt és Kivadárt a babócsai járáshoz csatolták, de a századfordulóra már ismét járási központként tartották számon Atádot. Amikor az 1871. évi XVIII. törvény cikk megszüntette a mezővárosokat, a megye települései városi, nagyközségi és községi besorolást kaptak. Ettől kezdve Nagyatád új besorolása nagyközség lett, melyet megtartott egészen várossá nyilvánításáig.

A 19. század elején a jobbágyok házai Kisatád és a mai Zrinyi utca környékére épültek, az iparosok a főút mellé és a község központjába települtek. A polgárosodó réteg a századforduló idején többnyire egy emeletes házat építtetett, melyek aztán meghatározói lettek a település kisvárosi képének kialakításában. Nagyatád az elmúlt évszázadokban, mint befogadó és a lakosságot megtartó település van jelen a térségben. Nagyobb elköltözésekről az írott források nem emlékeznek meg, bár meg kell említeni, hogy 1906-tól itt is megnőtt az Amerikába kivándorlók száma.

A lakosság vallását és nemzetiségét tekintve megosztott volt, amit igazol Nagyatád és környékének befogadó szerepköre.

A lakosság vallási hovatartozása a 20. század elején (1910)

Római katolikus	Görög katolikus	Görög keleti	Evangélikus	Református	Unitárius	Izraelita	Egyéb	Összesen
3068	15	13	47	174	1	435	-	3753

A lakosság nemzetiségi hovatartozása a 20. század elején (1910)

Magyar	Német	Szlovák	Román	Rutén	Horvát	Szerb	Egyéb	Összesen
3624	55	17	-	1	40	2	14	3753

Nagyatád 20. század eleji sokszínű társadalma egyértelműen utalt a térségben betöltött központi szerepére.

A török utáni időkben beköltöző magyar családnevek közül még napjaikban is ismert a Kanizsai, a Hajdú, a Kovács és a Hegedűs, a betelepült horvátországiak közül a Sárdinecz, Miholovics és a Kovácsics. Az iparosok között német eredetű személynév a Knapp, a Greller és a Pfeiffer.

A településre és a népi építkezésre vonatkozó emlékek

Nagyatád Belső –Somogyban a Kis-Balaton és a Dráva- völgy közti területen, a Marcali-hát déli nyúlványában helyezkedik el. E homokos völgy vízgyűjtője a Rinya patak, mely az itt élő emberek életfeltételeit több évszázadon át meghatározta. A mai Nagyatád több szomszédos település (Bodvica, Henész, Kivadár) egybeolvadásával nyerte el mai településképét.

Henésszel már 1429-ben révátkelő kötötte össze, Kisatáddal határos volt, Bodvica ½ órányi járásra. A településre vonatkozó első írásos forrás 1190-ből való, az óta folyamatosan lakott, csupán a török idők alatt kényszerült a lakosság elhagyni otthonát. 1556-ban az őslakosok Segesdre menekültek, majd a hódoltságot túlélte népesség a régi településre tért vissza, vagy attól néhány száz méterre telepedett le. Kisatád északabbra volt, Nagyatád Henésszel szemben helyezkedett el, mely a korábbihoz képest kissé délebbre települt. A környék fálvainak régi településnyomait a földből előkerült kerámiatöredékek és az egykori épületek falmaradványai jelzik.

Egykor a királynéi birtoktesthez tartozó Atádnak birtokosai voltak a Batthányak,, majd rövidebb átmeneti időszakot kivéve a Czinderyek birtokában került. Ő 1731-ben ferenceseket telepített ide, hogy a horvát és magyar nyelvű lakosságnak a katolikus hitet terjesszék. A földesúr telket adományozott az egyháznak, melyen közadakozásból fatemplomot építettek. A templom tölgyfa alapra épült, falazata szintén tölgyfából készült boronafal volt, amit kívül-belül sárral tapasztottak, majd fehérre meszeltek. Tetejét fazsindely fedte, kórusán 7 változatú orgona működött, melyből ez időben összesen négy volt a megyében.

A padok, a szószék, a főoltár, a Szent Borbála tiszteletére szentelt mellékoltár is asztalos által készített munka volt. A szintén fából épült sekrestyében megfelelő nagyságú szekrény állt rendelkezésre a kegytárgyak és egyházi ruhák tárolására és őrzésére. A templom mellett 1748-ban kőből épített tornyocska állt, benne 2 haranggal. A templom körül a temetőt karókerítés határolta.

A ferenceseknek 1751-től több lépcsőben megépült a rendház, majd felépült a téglafalazatú templom is. Szentélyét 1967. november 22.-én áldotta meg Nagy Antal marcali esperes.

A 18-19. század első évtizedeinek népi építészetére is a fából való építkezés volt jellemző, mely fokozatosan szorult csak háttérbe. Néhány fatalpra emelt építmény még a 20. század második felét is megérte.

A II. József korabeli I. katonai felmérésen Kisatád, Bodvica és Henész tipikusan útifalusi települések voltak, ahol az átfutó út mentén két oldalról szalagtelkeken helyezkedtek el a lakóépületek. Nagyatád utcáinak többsége a valamikori vásártérbe torkolt, ahol a templom és a ferencesek rendháza állt.

A 18-19. század jobbágy, illetve paraszttelkein, a lakóházon kívül különböző funkciójú építmények álltak, melyek közül az istállót és pajtát szintén talpas-favázás szerkezetűre építették.

Az 1865-ben készült település felmérés jól mutatta, hogy Nagyatádon ekkora már túlsúlyban voltak a szilárdfalazatú lakóházak, de még jelentős számú a favázás gazdasági épület állt. A források szerint 1857-ben a település egy része leégett, így az elpusztult épületek helyére a kor igényeinek engedve szilárdfalazatú (tömés, vályog, téglá) épületeket emeltek. A Kisatád felé vezető úton, illetve Kisatádon, Bodvicán és Henészben azonban még megmaradt számos talpasház, melyek helyére többnyire csak a 19-20. század fordulója után kerültek tömés vagy téglafalazatú épületek.

Kisatád, Bodvica, Henész földművelésből élő népe tovább őrizte a paraszti építkezés hagyományos formáját. A változást késleltette a gazdasági megerősödés hiánya, de siettetta a fálvakban pusztító gyakori tüzeset, mely több esetben egész falurészt semmisített meg.

Bodvicán az 1880-as években a falu alsó része leégett, majd a századforduló elején a középső rész vált a tűz martalékává. A Nagyatádi Hírlap sajnos gyakran adott hírt a településen, vagy a környékben pusztító tüzesetekről, melyek mögött gyakran szándékos gyújtogatás állt.

A tűz pusztítását elkerülő építmények közül a 20. század második felét megérte Kisatádon Szalai István 16 holdas parasztgazda háza. Ezt az elől és oldalt tornácós házat az 1950-es évek elején bontották el. Emlékezet szerint ekkor már csak két talpasház állt ezen a falurészen.

Bodvicán a Tánicsics Mihály u. 5 számú telekről az 1980-as évek elején egy favázás istállót telepítettek át a Szennai Szabadtéri Néprajzi Gyűjteménybe.

A hagyományos népi építészet utolsó emlékeként maradt fenn Bodvicán a Rákóczi u. 15-ben egy lakóház, amit 2000-ben mértek fel és bontották el a város megbízásából. Horváth Ferenc helytörténeti kutató gyűjtései bizonyítják, hogy a házat 1893-ban építették. A ház utolsó tulajdonosa Horváth Józsefné

volt, akinek az elmondása szerint a ház faanyagát Horvátországból hozták, amiből az elődök Bodvicán új épületet emeltek.

Ennek a talpas, favázás épületnek a szoba és konyha falát karóközé rakott sárfallal (fecskerakás) készítették, a kamra, az istálló és a pajta fala boronafalú zsilipelt technikával készült.

A ház felmérése bizonyítja, hogy több épület faanyagát használták fel az építésnél, a tetőzetet pedig helyi nyersanyagból készítették. A talpakat hasított, bárdolt tölgygerendákból ácsolták, végeit egymásba lapolták, *beállzták*.

A sarkokra és a talpfa több pontjára csapolták be a váz függőleges tartó oszlopait, melyeknek a közét a szobánál és a konyhánál- talpfába állogatott karókkal és a közük rakott pelyvás sárral töltötték ki. A kamrától hátrább, a födémét is tartó oszlopokba vájatokat mélyítettek, közük faragott végű gerenda vastagságú oldalakat csúsztattak, melyeket a pajta kivételével, sárral tapasztottak be. Az ajtókhöz és ablakokhoz is egy-egy pár oszlopot, *szöglábat* állítottak, ezek egyben a nyílászárók szárfájául is szolgáltak.

A talpgerendával párhuzamos koszorúgerenda tartotta össze a ház vázszerkezetét, melyre szarufás tetőszerkezetet tettek. A tetőzet csonkakontyolt volt, anyaga gyengébb minőségű fából készült, melyre kötözött zsúpszalma került. A ház oromfalát fűrészelt deszkával borították. **(1. ábra)**

Mivel nehezen lehetett az 1970-es években már a zsúpot beszerezni, ezért a tulajdonos Horváth József-né a tetőt cseréppel fedette be.

Egy 1967-es adatgyűjtés során Kerecsényi Edit néprajzkutató az épület átalakításának tényét rögzítette. A ház átalakítása 1930-ban történt. A korhadt fa, illetve tapasztott karóit az épületnek elbontották, és téglával pótolták. Az átalakításig a füstökonyha közepén egy nagy méretű, lapos tetejű kemence állt, előtte katlannal és padkával. A szobai zöldmázás szemeskályhát is innen fűtötték. A padkán szabad tűznél főztek az asszonyok cserép és vaslábasokban.

Az átépítés során a konyhában a kemencét elbontották, és a szoba felőli sarokba rakott sparheltet építettek. A szobába a cserépkályha még visszaépítésre került, amit a ház bontásakor a téglafalon talált nyomok is igazoltak. A cserépkályhát öntöttvas kályhára csak később cserélte ki a tulajdonos.

A századfordulóra már városias jelleget öltő településképhez hozzátartoztak a talpas, a vert és téglafalu épületek csakúgy, mint a központban felépült emeletes házak, melyek földszintjén a mesterek és kereskedők üzletekei működtek.

Ma már kevés olyan lakóházat találunk, ami a hagyományos népi építészet stílusjegyeit hordozza.

Talán a legközelebb áll a talpasházak emlékéhez a Kolozsvári utca 24-es számú lakóház, mely építésének ideje az elmondások szerint a századfordulóra tehető. **(2. ábra)**

Az épület fala tömés, külső része az utcafronton élére állított téglával színel. A ház oldaltornácos, deszka mellvéddel, deszka oromfallal. A tornácra az utcafronttól kikapun lehetett bejárni, amit később befalaztak. A ház mai alaprajzi elrendezése többszöri átépítés eredménye.

A századforduló építkezésének jó példáját szolgálják a Zrínyi utcában (régén Nagy utca) még álló házak. Ezt az utcát elsősorban nagygazdák laktak, akik a századfordulón már téglafalu házakat emeltek. A Zrínyi utca 46-os számú lakóház 1907-ben épült, oromfalán klasszicizáló párkánnyal (vízvetővel) és vakolatdísszel. **(3. ábra)**

Ugyanez az egyszerű forma jelenik meg a többi utcafronti egyszobás háznál is, egy-két vakolatdísszel, stukkóval díszítve. Jellemzője e háztípusnak, hogy egy kis előtérből nyílik a szoba, konyha és a hátsószoba ajtaja, de kedvelt az előtér elé épített zárt veranda is (pl. Lócsey utca 43.).

Szagrális emlékek

A népi építészet emlékei között nemcsak lakó-és gazdasági épületeket találunk, hanem néhány szagrális építményt is, melyeket az itt élők emeltek.

A bodvicai városrészben a legrégebbi keresztet 1717-ben állították a falu lakói. A falu központjában lévő, korábban fa-, ma vaslábakon álló harangot 1795-ben Johann Fischer Dross öntömester készítette Grácban. A harang közelében álló kőkeresztet kegyeleti célból emelték 1895-ben. A simongáti harangláb Y alakú ágasfából készült, tetejét fazsindellyel fedték, mely megvédte az időjárás viszontagságaitól a harangot. **(4. ábra)** Előterébe a II. világháborúban elesettek emlékére kőkeresztet állítottak.

A Dózsa György út elején álló Szent Rókus-kápolnát Czindery Ferenc 1743-ban építtette.

Az előtte álló kőkeresztet Isten dicsőségére Hrankai András és családja 1925-ben emelte. **(5. ábra)**

A Jézus Szíve-kápolna előtt álló kőkereszt építésének ideje 1847. A kivadári városrészben 1881-ben Somssich Adolf földbirtokos Szűz Mária mennybemenetele tiszteletére kápolnát építtet.

Lakáskultúra

A 18. században a somogyi parasztház már füsttelenített lakószobával, füstökonyhával és az élelem tárolására szolgáló kamrával rendelkezett.

A szobában szemeskályha állt, melyet a felsőbb osztályok által használt darabok leegyszerűsített változatainak tekinthetünk.

A középkori mezővárosok több helyiséges épületeiben cserépkályhával fűtöttek, melyek maradványai az ásatások során kerültek elő. A segesdi királynői központ leletanyagában és Babócsán a középkori mezőváros Rinya felé eső részének rangos, polgári épületeinek maradványaiban különféle méretű és típusú szemes, illetőleg reneszánsz zöldmázás, növénymintás kályhacsempékre bukkant Magyar Kálmán régész.

A feltárt segesdi 16-17. századi paraszti lakóházak szinte kivétel nélkül szemeskályhás fűtő-, illetőleg tüzelőberendezéssel rendelkeztek.

Az 1793-as Somogy megyei árszabás is a fazekasok által gyártott különféle típusú kályhák árait rögzítette, melyek között a drágább és az olcsóbb kategóriájú kályhák egyaránt megtalálhatók voltak. A tehetősebbek hozzájuthattak a táblás kályhához, fölrakással együtt 8 pénzért, míg egy „közönséges vörös kálha”, ami mázatlant jelentett, 1 ½ pénzbe került. Fölrakását a maga kenyerén a mester 1 pénzért, ha a gazda „enni, innya ád, darab számra ½ pénz”-ért végezték.

Az 1828-ban Nagyatádon 4 fazekas üzte az ipart, akik nemcsak fazekas árút, hanem kályhákat is készítettek.

A szemeskályhát a szobában a konyhával szomszédos fal közepére, vagy egy kissé hátrább építették, attól függően, hogy a konyha felőli tüzelőnyílás mely részre esett.

A Táncsics utca 15-ös lakóház szobájában is zöldmázás szemeskályha állt. E területre jellemző volt az a forma, amire somogyisobi, csurgónagyamrtoni házfelmérések szolgáltatnak jó példát. Általában szögletes téglalapra 3 sor kályhaszemet építettek, majd azt párkányrésszel látták el, amit 2 sor hengeres formára rakott felső résszel zártak. Az egyszínű zöld- vagy barnamázás kályhák mellett jellemző volt, hogy a zöldmázás kályhák tányérjait fehér földfestékkel mintázták. Ezek a kályhák nemcsak jól melegítettek, de díszei is voltak a parasztszobáknak.

Bajcsi Péter (+1931) nagyatádi fazekas is készített kályhákat, amire utal az a mázatlan kályhaszem is, amit a fiától 1971-ben Knézy Judit gyűjtött a kaposvári Rippl-Rónai Múzeum néprajzi gyűjteménye számára (a tárgy leltári száma: 71.18.18.).

A polgárok már a 19. században is oszlopkályhákat rakattak a téglából épült házaikba. Ez a típus a paraszti otthonokban csak a 20. század első évtizedeiben jelent meg.

A szemeskályhával fűtött szoba sarokpados elrendezésű volt. A szoba udvar és utcafronti sarkában állt a sarokpad, egy nagyméretű asztallal és két székekkel. Az ajtóval szemközi hosszanti falon az ágyakat egymás végébe állították, dunnával és párnával jó magasra felrakták. Az utcai ablak alatt volt a tulipános láda helye, amiben a ruhafélét tárolták, de ez a két ág közötti térbe is bekerülhetett.

Az ágy fölé több helyen ruhatartó rudat szereltek, hogy a levetett ruhákat ezen tárolják.

Középkori formát és díszítést őriztek meg a napjainkig fennmaradt ácsolt ládák, melyek kora és használata időben megelőzte a festett ládákat. E bútordarab használata a 19. század első felében, Belső-Somogy falvaiban általános volt, melyet néhány hagyományörzőbb település népe a 20. század közepéig megőrzött. A ládák készítői e munkára specializálódott háziiparosok voltak. Többnyire bükkfát használtak, amit baltával hasítottak, toporral faragtak és finomítottak. A koporsó formájú láda oldal és tetődeszkáit négy, hornyolással mélyített tartólábba csúsztattak, majd faszögekkel összeerősítették.

A tetőrészt, az oldal és előlapot, vésett geometrikus mintaelemekkel díszítették.

Bodvicáról egy 19. század közepén készített darabot őriz a Rippl-Rónai Múzeum néprajzi gyűjteménye (RRM 73.16.1.), melyet a múzeum 1972-ben Gasparics Józsefnétől vásárolt. A család egyik nőtagja menyasszonyi ládaként kapta, ami a II. világháború utáni időkben kikerült a kamrába, amiben az eladó 1973-ban más csak zsákokat tartott.

Az asztal mellé és az ágyak elé állított székek között egyszerűbb és díszesebb darabok egyaránt voltak a szobában. A konyhában és a kamrában többnyire házilag készült négy lábú ülőkéket használtak, melyek némelyikét háttámlával is ellátták. Bodvicáról szintén Gasparics Józsefnétől került a Rippl-Rónai Múzeum gyűjteményébe az a szék (RRM 73.16.2.), melynek ülőlapja és háttámlája egy darab fából volt kifaragva, lábait pedig az ülőlapba csapolták. **(6. ábra)** A füstökonyhában és a pitarban ülőmunka végzésekor használták ezt a széket, de az *öregszülé* ezen ülve az ételt is elfogyasztotta.

Hasonlóan egy fából faragott széket ajándékozott 1969-ben Sárdinecz János a múzeumnak (RRM 69.8.7.). Ez a bútordarab az asztalosok által készített deszkahátú darabok mintáját követte, kissé elnagyolt formában. Az ívesre faragott ülőlapba négy szögletes formában megmunkált lábat csapoltak, a háttámla felső harmadába pedig elnagyolt szív formájú áttört minta került. **(7. ábra)**

Az asztalosok által gyártott székek szépen megmunkált, különböző stílusjegyeket hordozó darabok voltak. Kedvelték a barokkos vonalakat, de előfordultak rokokó stílusjegyeket hordozó példányok is.

A famunkához értő férfiak közül néhányan székkészítésre specializálódtak, akik elsősorban a lécvázás típusúakat készítették. Az 1876-os összeírás Nagyatádon is számba vett ilyen székkészítőt.

Asztalosok munkáját dicsérték a sarokpad fölé egyedül vagy párban fölhelyezett tálas-fogasok is. Erre függesztették fel a kisebb korszókat, a deszkalap korláttal ellátott tetőrészre pedig díszes, többnyire csak ünnep alkalmával használt cseréptányérok kerültek. A szobának ez a sarokpaddal és tálas-fo-gas-sal berendezett része reprezentációs célokat is szolgált.

A konyhában központi helyet foglalt el a kenyérsütő kemence, aminek padkás változata ezen a területen általános volt. A főzés többnyire a szoba felőli sárpaddán történt, itt volt a szobában felépített szemeskályha tüzelőnyílása is.

A katlan helye a főzőpadka végében vagy a kemence mellett volt. A katlanba való üstöt a kanizsai vásáron szerezték be a gazdaasszonyok, ahol kolompár cigányok árulták. Az üstöt a füstöskonyhában a katlanra helyezték, vagy a szabadban vasháromlábba (RRM 3184), hogy disznóvágáskor a zsírt benne süssenek ki, vagy ősszel a szilvalekvárt megfőzzék benne.

A füstöskonyha felszereléséhez hozzátartoztak a fazekasok által gyártott főző- és sütőedények, de megtalálhatók voltak itt az öntöttvas lábasok is.

A kemencében az asszonyok kenyeret sütöttek hetente egy alkalommal, de ősszel a gyümölcs aszalására is használták. A kenyér bevetéséhez szükséges kenyérlapátot általában vásáron vették, cigányok készítették. A szénvonót általában házilag készítették fából, de a trapéz vagy félkörívben megmunkált parázshúzó, kovács által megmunkált vaslemezből is előállították. A lényeg az volt, hogy jó hosszú nyéllal lássák el, hogy a kemence belsejéből a parazsat és a hamut ki tudják vele kotorni. A pemetet többnyire a kukoricafosztás után megmaradt csuhéból kötötték, amit szintén hosszú nyéllal láttak el. Amely háznál már nem volt füstöskonyha, ott külön építettek a kemencének egy helyiséget, hiszen adataink szerint sok helyen az 1960-as évekig házilag sütötték az asszonyok a kenyeret.

A kamrában a gabonát lisztes hombárban tárolták, de itt volt a helye a frissen sült kenyérnek is a kenyértartó polcon. A zsírt kádár által készített fadongás bődönökben, a télire eltett káposztát pedig hordóban tárolták.

A kamra nemcsak élelem tárolására szolgált, hanem apróbb- gazdaságban és a ház körül használt- eszközök is helyet kaptak itt, pl. vékák, merőlapátok, szakajtók.

Amennyiben követni tudjuk a népi kultúra szobában és konyhában használt tárgyainak az „életét”, megfigyelhetjük, hogy a legtöbbjük a kamarába szorult ki az évek során (pl. öreg láda), átadva a helyet a korszerűbbnek, a divatosabbnak vélt tárgyainak. A kamra volt a tároló helye az asszonyok által megfont kenderfonalnak, amíg nem vitték el a takácshoz, vagy amíg nem álltak neki otthon szőni az őszi betakarítás utáni időszakban.

Kisatádon és Bodvicán az asszonyok maguk szőtték a gazdaságban és a háztartásban használt egyszerűbb vásznakot, csak a mives darabok készültek a takácsnál.

Lénárt Jánosné (1889-1972) is értett a szövéshez, a második világháborúig maga szötte a háztartásban és a gazdaságban használt textileket. A háború után már nem vetettek kendent, feldolgozása roppant időigényes volt, illetve az ebből készült vászonnemű erre az időszakra már kiment a divatból. Helyette a gyári készítésű anyagok kaptak hangsúlyos szerepet a paraszti élet minden területén, a lakáskultúrában és az öltözködésben is.

Gazdálkodás

1. Földművelés

Nagyatád népének egy része és a hozzácsatolt települések lakói évszázadokon át földművelésből és állattartásból tartották fenn magukat. Az 1767-es úrbérrendezés idején Nagyatád földesura Czindery Rókus Ferenc volt. A jobbágyok egy része szabad költözködésű, a másik része földhöz kötött örökös jobbágya volt a földbirtokosnak. Az urbárium 54 telkes jobbágyot és 27 házas zsellért rögzített, házatlan zsellér nem volt. Az összes adózó családfő összesen 81 fő volt, amiből ki tudjuk következtetni Nagyatád akkori lakóinak számát. Amennyiben elfogadjuk, hogy a családok átlag 5 fősek voltak, akkor

Nagyatádon az 1767-es úrbérrendezés idején 405 fő élt. A települést, mezővárosként mérték fel, amit az 1744-ben kapott kiváltságlevél tett lehetővé. Nagyatád ekkor vásártartási jogot kapott (első alkalommal 1475-ben), és évi két alkalommal vásárt tarthatott.

Ugyan ebben az időben Bodvicán 10 telkes jobbágy, 2 házas zsellér, Henészben (Henyész) 21 telkes jobbágy és 4 házas zsellér élt. Házatlan zsellért ezeken a településeken sem rögzített az összeírás.

E helységek lélekszáma is jól mutatja Nagyatád organizátori szerepét, amit fekvése is biztosított számára. Somogyban az úrbérrendezés idején egy jobbágnak átlag 0,52 telekátlag jutott. Nagyatádon ez 0,41 volt. A telkes jobbágyok között legtöbben a féltelkesek (16/32-9/32) és a negyedtelkesek voltak (8/32-5/32), mindkét csoportba 17-17 fő tartozott. Csupán 2 jobbágnak volt a birtokában egy teleknél nagyobb tulajdon, 2 jobbágy volt egésztelkes, 8 jobbágy $\frac{3}{4}$, 8 pedig $\frac{1}{8}$ telken gazdálkodott. A táblába felvett 27 házas zsellér közül 17 német eredetű szerződéses zsellér volt.

Az úrbéri tabella a belső telek nagyságát pozsonyi mérőben, a szántóét holdban, a rétét szekérben adta meg. A legnagyobb szántóval rendelkező jobbágy Kovacsics Miklós (25 hold) és Kovacsics Mihály (22 hold) volt. Tíz és húsz hold közötti szántóval rajtuk kívül még 14 jobbágy rendelkezett, a többinek ennél kevesebb földterület jutott. A házas zsellérek nem rendelkeztek se szántóval sem réttel.

A földesuraknak a jobbágyok kuriális zsellérré nyilvánítása nemcsak a telki földek, hanem a legelők miatt is nagyon fontos volt. A kuriális zselléreknek ugyanis nem járt úrbéri legelő. Így fosztották meg a Nagyatádra települő németeket is a nekik járó legelőterülettől.

A jobbágyok adóterhei között a terményekből fizetett kilenced mellett ott volt a két, illetve négy marhával végzett robotmunka, vagy helyette a gyalogmunka. Az éves adózások sorában megtalálható volt a tűzre való fa, a fonás, a kifőzött vaj, a kappan, a csirke és a tojás is. Minél nagyobb volt egy jobbágnak a telki állománya annál nagyobb terhet róttak ki rá. A két Kovacsics közül a Miklós 65 nap marhás robottal, vagy helyette 130 nap gyalogrobottal, $1\frac{1}{4}$ öl tűzre való fával, $7\frac{1}{2}$ font fonással, $1\frac{1}{4}$ icze kifőzött vajjal, $2\frac{1}{2}$ kappannal, $2\frac{1}{2}$ csirkével és 15 tojással tartozott a földesúrnak adózni. A többi jobbágy terhe tulajdoni hányadukhoz viszonyítva ennél kevesebb volt. A házas zsellérek egységesen 18 nap gyalogrobottal tartóztak uruknak.

A jobbágyok a földjeiket háromnyomásos rendszerben művelték, ahol az 1790-es adatok szerint a Nagyatádiak búzát, rozst, zabot, kukoricát, hajdinát, borsót, babot, lencsét és kölest termeltek. Bodvica népe is ezeket a növényeket termesztette, a henésziek kölessel nem foglalkoztak.

A 18. század végi adatok rávilágítanak arra, hogy ez idő tájt elsősorban az un. kenyérnövények élveztek elsőbbséget, azok közül is a rozs volt a jellemző e vidék homokos talaján. A kásák készítéséhez használták a másodvetésű hajdinát és a kölest, de ebben az időben már a kukorica is megjelent, ami a kásakészítés egyik alapanyaga lett.

A háromnyomásos rendszerben művelt szántóföldet három részre osztották, az egyik részbe őszi, a másikba tavaszi gabonát vetettek, a harmadik részt pedig ugaron hagyták.

Vályi András a 18. század végén megjelent ország leírásában említi e terület földjének jó minőségét, a határ termékenységét és Kísatád szőlőskertjeit.

A somogyi jobbágyok szőlőt irtásterületre telepítettek, és ezek nem tartoztak az úrbéri birtokhoz, ezért a jobbágyok szabadon rendelkezhetek felette. Ahol nem volt a falu határában szőlőtelepítésre alkalmas terület, azok a szomszédos falvak hegyeiben szereztek maguknak részt. Ennek is köszönhető, hogy a szőlőművelés az egész megye területén gazdag hagyományokkal rendelkezik. A nagyatádiak irtással sem tudtak maguknak kiszakítani szőlőterületeket, hiszen a nagybirtok nem tette ezt lehetővé.

A 19. század eleji források rossz terméseredményeiről számoltak be egész Somogyban. A legnehezebb év 1801-ben volt, amiről a Magyar Kurir így írt: „a lakosok fűrészporral összeőrölt kukoricacsutkát dagasztottak össze korpával, és ezen tengődtek egész télen át. Tavasszal a hiányos táplálkozás és az egészségtelen ételek sok embert a sírba vittek.” Ugyanilyen inséges év köszöntött Somogyra 1816-ban is, amikor még vetőmaghiánnyal is küszködtek a gazdák. Ebben az évben Nagy- és Kísatád vetésterülete búzából 237, rozsból 243 $\frac{4}{8}$, zabból 59 $\frac{6}{8}$, hajdinából 40 pozsonyi mérő volt. A terméshozam a megye más járásaihoz képest a babócsaiban nagyon gyengének mutatkozott, mert az egy pozsonyi mérő mag után termett mennyiség jóval alatta maradt az 1790-es termésátlagnak. Nagy-és Kísatád esetében a termésmennyiség közel a felére esett vissza, Bodvica meg tudta tartani az addigi eredményeit, Henész abban a nehéz időkből is növelni tudta termésátlagát.

Idő	őszi		tavaszi			
	Búza	Rozs	Zab	Hajdina	Burgonya	Kukorica
	Pozsonyi mérő					
	<i>Nagy- és Kisatád</i>					
1790.	492	645	145	157 3/8	-	738
1816.	291	348 4/8	207	6/8	156	472
	Bodvica					
1790.	116	169	73	37	-	223
1816.	210	131 5/8	164	-	201	202
	Henész					
1790.	94	148	59	34	-	112
1816.	157 4/8	247	303	4/8	66 4/8	215

A két kimutatás összevetése azért is érdemel figyelmet, mert az 1816-osban már a burgonyavetés eredményeit is feltüntették. Ez már azt jelentette, hogy ebben az időszakban megindult a jobbágyok körében is a burgonyatermesztés, bár még ekkor nem beszélhetünk általános tendenciáról.

Kutas és Lábod esetében már mutatkoznak e haszonnövény termesztésének előnyei is, de igazi termelőként még csak Szulok van jelen a térségben. A babócsai járás szolgabírója azt írta „nagyobb szorgalmatossággal iparkodnak az adózók ezen járásba gabonabéli szükségüket krumplival pótolni.” A burgonya ebben az időben már az egész megye területén ismert, de még nem mindenütt vetették.

Megkedveltetéséhez azonban nagymértékben hozzájárultak a 19. század eleji éhínséges évek.

Somogy legtöbb települése az első úrbérrendezéstől kezdve szinte mindig pereskedett a földesurával. Nagyatád és Kisatád jobbágysai is perben álltak, mivel földjeikre csak a földbirtokos területén keresztül juthattak, ami a szántóföldi munkát akadályozta. Az 1847-ben kezdődő per idején 37 telkes jobbágy és 14 zsellér állt szemben a földbirtokossal. A hatalmat Nagyatád felett ebben az időben Csúzy Pál cs. és kir. kamarás gyakorolta, aki zálogba kapta a területet. A per egyezséggel végződött, melynek eredményeként telkenként 11 hold legelőterületet kaptak a jobbágyok. Nem sokkal később, 1851-ben peres úton ezt 9 holdra csökkentették és a fajzási jog fejében, megkapták a legelőn található fákat makkal és gubaccsal együtt. A telkes jobbágyoknak ekkor 22 magyar hold szántóföldterülete volt.

Az 1849-es megyei úri és jobbágyi birtokösszeíráskor a jobbágyok kezén Nagy- és Kisatádon a hozzájuk tartozó Döbrögpuszta területén összesen 4659 magyar hold volt az uraság birtoka és 1739 magyar hold a jobbágyoké.

Az 1866-os telekkönyv szerint már 1786 hold volt a paraszti birtok és 3574 hold az uradalmi rész.

A legkedvezőtlenebb az volt, hogy a földjeik a parasztnak szétszórtan feküdtek a határban, ami akadályozta a földművelés hatékonyságát.

A környék falvainak birtokviszonyait nézve Bodvicza területének 79,5 %-a gróf Somssich Adolf birtokában volt, Henész 85%-a simongáti uradalom tartozékaként báró Sina Simon tulajdonában állt.

A parasztnak kezén lévő föld, művelési ágak szerinti megoszlása az alábbiakat mutatja az 1865-ös adatok alapján:

<i>Nagyatád</i>							
Gazdaságok száma	Szántóföld	Rét	Legelő	Erdő	Szőlő	Nem termő	Összes terület
248	1626	677	-	2273	-	167	4744 (kat. hold)
	34%	14%	-	48%	-	4%	100%
<i>Bodvicza (Fényes Elek adatai alapján)</i>							
49	1905	710	258	1813	-	164	4852 (kat hold)
	39%	15%	6%	37%	-	3%	100%
<i>Henész</i>							
45	1163	460	93	1487	-	92	3296 (kat. hold)
	35%	14%	3%	45%	-	3%	100%

A kimutatásból kitűnik, hogy Bodvicza és Henész határában nagyobb volt a szántóföldterület, mint a Nagyatádban, ugyanakkor Nagyatádhoz nagyobb erdőterület tartozott. A rét és legelő aránya megkö-

zelítő értékeket mutatott mindhárom település esetében. A legelőterületek ilyen csekély aránya bizonyítja azt, hogy ebben az időszakban már az istállózó állattartás dominált a térségben.

Az 1897-ben megjelent mezőgazdasági statisztika számadatai szintén ezt a tényét támasztották alá.

Nagyatád								
Gazdaságok száma	Szántóföld	Kert	Rét	Legelő	Szőlő	Erdő	Nem termő terület	Összesen
328	3231	127	288	143	-	792	291	4872 (kat. hold)
	66%	3%	6%	3%	-	16%	6%	100%
Bodvicza (Fényes Elek adatai alapján)								
95	870	30	128	121	-	131	58	1338 (kat. hold)
	65%	2%	10%	9%	-	10%	4%	100%
Henész								
58	1413	15	408	409	1	1304	174	3724 (kat. hold)
	38%	0%	11%	11%	0%	35%	5%	100%

A falvak lakói a teljes határterület csak kicsiny hányadán osztozhattak, mivel a nagybirtok rendelkezett a föld- és az erdőterület legnagyobb hányadával. Nagyatád területéből 1577 kat. holdat jegyeztek fel községhatáráként, a többi 3295 hold a birtokok kezén volt. Ez az összterület 68 %-át tette ki.

Nem véletlen tehát, hogy az 1900-as évek elejére Nagyatádon és a környék falvaiban a parasztság birtokában lévő földek elaprózódtak. Ez a folyamat a birtokos parasztság elszegényedéséhez vezetett, ami a parasztság erős vagyoni differenciálódását eredményezte.

Összehasonlításképpen Nagyatádon

1847-ben egy jobbágygazdaság átlag 20,9 magyar holddal rendelkezett, 1866-ban egy parasztgazdaság területe 15,4 magyar hold volt, ami 1895-ben már csak 4,8 kat. hold.

A nép elszegényedését arra vezette vissza a nagyatádi járás főszolgabírája, hogy, "amíg a birtok jobbágybirtok volt és nem volt szétdarabolható, addig a testvérek egy közös gazdaságban dolgoztak, a legidősebb testvér atyái hatalma alatt". A jobbágytság megszűnésével a közös földterületből minden felnőtt családtag kikérte a részét, így nem csoda, hogy az apró részekre szakadt.

A jóval kisebb földterületen is igyekeztek a parasztok az éves szükségletüket megtermelni. Akinek kevés volt a területe, részes aratóként, napszámosként egészítette ki keresetét.

Nagyatád rétjein az 1790-es adatok szerint jó minőségű és nagy mennyiségű szénát takarítottak be. A járás falvai között a 790 mázsával a 9. helyet foglalták el, megelőzve Csökölyt (752 mázsa).

A rét területének folyamatos csökkenése a 19. században arra vezethető vissza, hogy egyre nagyobb területet voltak kénytelenek a gazdák feltörni, és szántóföldi termelésbe fogni.

Nagyatád fekvése és talajminősége meghatározta a termeszthető növények milyenségét, mennyiségét és minőségét. A parasztok a rozs, a búza és a kukorica mellett burgonya és dohány termesztésével is foglalkoztak.

A dohány fontos szerepet játszott a nagyatádi emberek életében. 1882-ben 27 termelő 40 kat. holdon több mint 12 ezer kg szuloki dohánnyt termelt. Bár ez a mennyiség a megyei termeléshez képest kevés volt (5118 q), mégis központi fekvésénél fogva a település alkalmas volt arra, hogy 1908-ban dohánybevéltőt kapjon. A dohánybevéltő az 1990-es évekig működött. **(8. ábra)**

A 20. század elején a város közelébe bolgárkertészek telepedtek, akik nemcsak a konyhakerti növények, de a nemesített gyümölcsfaültetést is szorgalmazták.

A Rinya szabályozatlansága miatt többször elárasztotta a parasztok földjét, amiről a korabeli források így írtak: „A termést csökkentő körülmények e járásnak a róna vidékén, a Dráva mellékén, továbbá Atád és Babócsa vidékén a hóolvadás és esőzésekkel keletkező vizek, mely a lapályokon összetódulnak és több napig, sőt néha hetekig borítják a használat alatt lévő földet. 1813-ban megpróbálták a terület földesurai a Rinyát kanálisok ásásával szabályozni, de ez az utak járhatatlanságán nem sokat segített.

A 19. század második felében egyre sürgetőbbé vált a Rinya szabályozása. A munkálatok megkezdését azonban több tényező is hátráltatta. Ezek közül az egyik az volt, hogy a Rinyára települt vízimalmok tulajdonosai félték a vízhozam esésétől, ami a malmok működését akadályozta volna.

A II. József korabeli I. katonai felmérés Nagyatád térségében már jelez egy malmot „Bodvicay malom” néven, Bodvicától délre, erdőtől övezett területen, aminek az emlékét a szájhagyomány napjainkig megőrizte. Az emlékezet szerint ez a malom száz cölöpre épült, maradványait a helyiek még az 1980-as években is kutatták.

A 19. század második felében a nagyatádi részen több vízimalom is működött. Az egyiket, a kiserdőit a 19. század elején a Czindrey család építtette, akik a működtetéséhez molnárokat alkalmaztak. A kiserdői vízimalom molnárait több generáción át a Szolár család férfi tagjai szolgáltatták. A helytörténeti kutatások szerint a simongáti malmot az 1870-es években a terület földesura Mándy Sámuel létesítette. Ebben a vízimalomban főleg a simongáti cselédség és Bodvica népe őrltetett, de az uradalom állatállományának a szemes termény őrlése is itt folyt. Mivel a bodvicaiak ezt a malmot csak nagy kerülővel érthették volna el, ezért ha a Rinyán alacsony volt a vízállás, a határároknak nevezett részen fogattal is áthajtottak, vagy talicskába rakva, illetve vállra véve a zsákokat a gyalogos fahídon mentek a parasztok őrltetni a malomba.

Csánki Dezső monográfiája Kivadáron is említ egy malmot, de más forrás erről nem emlékezett meg, és még recens anyagban sem volt elérhető.

A vízimalmoktól függetlenül a Rinya első szabályozására az 1885. évi XXIII. t.c. értelmében került sor. Ekkor csak a meder tisztogatását határozták el, a mederszélesítés csak 1913-ban kezdődött. A háború miatt a munka abbamaradt, csak később folytatták.

Gyümölcsstermesztés

Az 1895-ös megyei összesítő adatok szerint a nagyatádi járás gyümölcsstermesztésben csak a hatodik helyet foglalta el. A járás települései közül azonban kitűnt Henész, ahol a legtöbb gyümölcsfát írták össze. Itt összesen 6500 alma-, körte-, cseresznye-, őszi- és sárgabarack-, szilva-, dió-, mandula-, gesztenye és szederfa állt. Nagyatádon és a többi szomszédos településen is bőven volt gyümölcsfa a lakóudvarokban, és az utak mentén, így e települések adták a járás gyümölcsfa mennyiségének 10%-át.

A gyümölcs egy részét kifőzték pálinkának (szilva, barack), a többit aszalták vagy eltették télire.

Jelentős mennyiség került piacra is, amit a 19. század eleji vásári helypénzszedés is rögzített, olyan formában, hogy Nagyatádon a gyümölcsöt áruló kofáknak is kellett helypénzt fizetni.

Almából ecetet is készítettek, a szilvából lekvárt főztek. Az 1930-as évektől tesznek el az asszonyok télire befőtteket, és főznek a többi gyümölcsből is lekvárt.

A gyümölcs a gyerekek és felnőttek táplálkozásának is része volt. A nyári és őszi munkákhoz a mezőre gyakran vittek gyümölcsöt és mellé kenyeret.

A katolikus vallású népeknél az aszalt gyümölcs a böjti ételek között szerepelt. Az aszalékleveshez a gyümölcsöt felfőzték, ecettel ízesítették, majd tejfölös habarással besűrítették.

A szőlőstermesztés nem volt jellemző Nagyatádra és a környező településekre sem, csupán a 19. század végén kezdték meg a parlagföldeket szőlővel betelepíteni. 1895-ben Nagyatádon, Bodvicán még nincs telepített szőlő, csupán Henészből és Kivadáron 3 kat. hold területen.

Forró Ferenc a század elején a Mátyás király vendéglőben sem helyi, hanem Balaton-melléki borokat kínált.

Az 1914-es összeírásokban Bodvicán már 27 kat. hold szőlőt tüntettek fel, Kivadáron 7 kat. holdat.

1935-ös adatok már Nagyatádot is, mint szőlő- és bortermelőt említik, de a többi községéhez hasonlóan a megtermelt bor csak a saját szükséglet kielégítését szolgálta.

2. Állattartás

Az uradalmakban sertést elsősorban eladásra neveltek, a jobbágyok tartásukkal inkább a saját szükségletüket elégítették ki, és csak a fölösleget adták el a helyi vásáron. A sertéstartás általában két nagyobb időszakra oszlott, a nyári és téli tartásra. Az állatok igazán jó takarmánya a tölgyerdők makktermése volt. Ősszel különös gonddal zárták el a makkos erdőket a birtokosok, hogy oda a saját, vagy a bérletben tartott állatokon kívül másé ne kóboroljon be. Bár a 18. századi források a Dél-Dunántúl egyik legfontosabb makkos erdejeként a szentait említik, de Nagyatád és vidéke is jelentős tölgyerdővel rendelkezett. Ezt igazolják a 19. század végi statisztikai adatok is, ahol a Nagyatádi járást elsőként jegezték fel, és csak ezután következett a csurgói is. Általános gyakorlat volt, hogy a makkos erdőkből

„tilosokat” zártak el, mert az erdőt birtokjoga szerint nem tudták felosztani. Ezért együttes használatáról döntöttek. E „tilosokat” vagy maguk használták a birtokosok, vagy bérbé adták. Ahol jó fű termett és kaszálni lehetett, ott csak télen a fagy beálltával engedték a disznókat az erdőbe, mert különben úgy feltűrték, hogy hasznavehetetlen lett a terület. A bérmakkoltatásra is jó példák voltak Nagyatád környékén, pl. az ötvösi Somogyi Mihály is Szentán bérelt erdőterületet az állatainak a csurgói uraságtól. A 19. század eleji disznótartásra a mangalica tenyésztés volt a jellemző a nagyatádi járás falvaiban, hússertéssel csak az uradalmak foglalkoznak.

Bár a szarvasmarhatartásnak Somogyban több évszázados múltja volt, mégis gyors fellendülés csak az 1848-as forradalom után következett be. A 19. század elején a szarvasmarhatartás fő területe Dél-Somogy volt, melyről így írtak: „Szarvasmarhát sokat és szépet nevelnek a Dráva, Rinya, Okor és Almás mentében, s ezekkel kivált a Dráva-melléki lakosok kiváló kereskedést folytatnak.”

Csorba József 1857-ben megjelent monográfiájában említette, mint különösen szép magyar fajú gulyát a simongáti uradalomét, és azt is, hogy „a’ köznépnél is szép magyar faj van, ’s minden helység tart a’ tehéncsorda számára bikát közkölségen.”

Hátsek Ignác 1884-es szarvasmarha sűrűséget feltüntető térképe is azt mutatta, hogy még a 19. század utolsó harmadában is jelentős e vidék szarvasmarha állománya. Ekkor a megye marhakereskedésének központja Nagyatád volt. A település, mint mezőváros, már a 18. század végén is a gazdaságilag fejlettebb települések közé tartozott, az 1744-ben kapott vásártartási szabadalmával pedig módjában állt a vonzáskörzetébe tartozó települések termény- és állatkereskedelmének a lebonyolítása. Míg a jobbágyok gazdaságában bizonyos arányosság volt kimutatható a vetett termények, a marha és sertésállomány tekintetében, addig az uradalmaknak módjában állt a jó piaci viszonyokhoz alkalmazkodni mindkét területen. A gyapjú konjunktúrát kihasználva a kivadári uradalomban gr. Somssich Adolf a 19. század végén közel 4000 db merinói juhot tartott. A henészi uradalom is foglalkozott juhtartással, de ehhez képest csak fele mennyiségben. A parasztok körében nagyobb juhállománnyal nem volt, a birka-tartás Somogyban a birtokosokra volt jellemző.

Nagyatád és Bodvica népe elsősorban szarvasmarha, ló és csikóneveléssel foglalkozott. A gazdák ebben az időben fuvarozással, a ló és növendékállat neveléssel jelentős haszonra tettek szert.

Az állatállományban lejátszódó fajtaváltás a parasztgazdaságokban is fokozatosan ment végbe, a húsmarha helyett a jól tejelő vöröstarka fajta jelent meg. Az első lépéseket a fajtacserélésben az uradalmak tették meg az 1830-40-es évektől kezdve, pl. Czindery László a ladi tehenészetében, a Hunyadyak pedig a kéthelyi birtokon.

A nagyobb tejhozamú marhákat a magyar marhának a szimentálival történő keresztezésével érték el. Nagyatád állatállománya

	Szarvasmarha				Ló	Sertés	Juh
	Magyar	Szimentáli	Egyéb	Összesen			
1895.	296	-	847	1143	367	641	3
1916.	114	38	516	668	320	1923	3

A 20. század elejére a megye déli területéről a szarvasmarhatartás súlypontja áthelyeződött a megye középső területére. Hangsúlyos szerephez jutottak a Kaposmenti falvak (pl. Gölle, Fonó), de fontos szerepet töltöttek be a Balaton part községei és a Nagyberkek is. Azt, hogy a marhatartás Nagyatádon és környékén veszített jelentőségéből, a korabeli leírások arra vezették vissza, hogy a szarvasmarha tenyésztésre nem fordítottak elég gondot. A nyugati fajták istállóváza, takarmánnyal való ellátása intenzív gazdálkodást feltételezett. A gondozás alaposságával és a jó tenyészállatok kiválasztásával tűntek ki azok a települések, melyek átvették a szarvasmarha tenyésztésben a vezető szerepet. A henészi uradalom megtartotta szarvasmarha tenyésztésben a jelentőségét az 1900-as évek első évtizedeiben is, amit bizonyít az, hogy sajtgyártással is foglalkozott. A gyártott trappista sajt forgalmazási jogát 1907-ben a nagyatádi Adler Géza fűszerkereskedő szerezte meg, amit a Nagyatádi Hírlap hasábjain tett közzé.

A parasztság szarvasmarha tenyésztésében az 1930-as években a tejbegyűjtés megszervezése változást hozott. A megtermelt tejet nemcsak otthon fogyasztották el, vagy házhoz szállították a város polgárainak, hanem a tejbegyűjtő révén pénzhez is jutottak a gazdák. A szegény parasztok és a cselédek is legálább egy tehenet tartottak, de a hasznát eladták és a családban legföljebb csak a kisgyerekeknek jutott.

A ló tartás

A bodvicai és a kisatádi parasztek lovat tartottak és fuvarozással is foglalkoztak. A nagyatádi mesterek közül többnek ők szolgáltatták a fuvar, ha vásárra mentek.

Emellett jelentős volt, hogy 1888-tól 1912-ig Nagyatádon állomásozott a székesfehérvári magyar királyi méntelep negyedik osztálya. Az 1900-as évek elején a Nagyatádi Hírlap arról cikkezett, hogy a gazdák a hidegvérű lótenyésztést kívánták erősíteni, mivel a helyi gazdáknak fontos jövedelmi forrása volt a ló tartás. A felsősegediek példáját követve hidegvérű tenyészállatokat kívántak beszerezni, ezért 1913-ban már a hidegvérű lóvásár engedélyezését intézték. A vásárok sikeréről gyakran tájékoztatott a helyi lap.

Juhtartás

Nagyobb számú juhállománya a századfordulón a kivadári (4005 db) és a henészi (2016) uradalomnak volt. A nagybani juhtartás nehezen tudott a piaci viszonyokhoz igazodni, nehéz volt piacot találni a hazai gyapjúnak, mert a nemzetközi piacot elárastotta az olcsóbb ausztrál gyapjú. A parasztek kezén a századfordulón csak néhány állatot találunk, melyeket saját szükségletre tartottak. A gyapjút otthon megfonták és télre mellényt kötöttek belőle.

Viselet

A török utáni időkben a nép viseletét a házivászonból készült ruhadarabok jellemezték. Nagyatádon és környékén főleg kendert termeltek, de kisebb mennyiségben lent is vetettek. Ennek a feldolgozása évszázadokon át az asszonyok feladata volt, csupán a már megfont fonalat vitték el néhányan takácshoz, hogy abból vásznat szőjön. Különösen a finomabb vásznakat és a szedetttes díszűeket szövették messterrel, az egyszerűbbeket az ún. „síkfajtósöket” otthon is elő tudták állítani.

A 19. század második felében a pamutfonal megjelenésével megindult a harc a kender-, a len- és a pamutfonal között, hogy melyik legyen a vászon alapanyaga. A harcot könnyen eldöntötte az első időben, hogy a kereskedőtől vett fonat drága volt, így a pamut alkalmazása először a hímes szőttéseknél jelent meg, a beszőtt dísz készült pamutfonalból. Az 1880-as években már a „felesvásznat” szöttek, amikor is felvetőnek a virágos kender szálát, keresztzálnak pedig pamutot használtak.

Az öltözködésben használt vászonfélék közül a feles- és a pamutvászonból készült ruhadarabok viselésének emlékanyaga napjainkig fennmaradt.

Nagyatád népének öltözete csakúgy, mint társadalma, eltéréseket mutatott már a 19. században. A parasztság viselete a hagyományokat követte, a mesterek, a kereskedők a polgári ízlést követték.

A parasztemberek bőgatyát hordtak, amihez öt-hat vászonszél varrtak össze, a lábak közötti részt „üleppel” látták el. A felső részén visszahajtottak kb. kétujjnyi széles anyagot, melybe madzagot fűtek. Az ünnepre szánt darabokat „ráncha szedték”, az alját pedig azsúrozással díszítették, amjnd rojtozták. A gatyá a lábszár közepéig ért. A férfiak felsőtesti ruhája a vászoning volt, aminek kézelőjét, gallérját és mellrészét hímezték. A hétköznap használt ingek hosszú ujjúak voltak, elől végig nyitottak, mellrészük és kézelőjük díszítetlen maradt. A vászonöltözet része volt a kötény is, ami általában a gatyá rojtjáiig ért.

Az ingre fekete színű, zsinóros, pitykés gombbal ellátott mellényt húztak, majd erre öltötték fel a „dómányt” ami fekete színű posztóból készült. Hideg időben és esőben a „szűr” védte meg ruhájukat az időjárás viszontagságaitól, télen pedig hosszúbunda melegítette a testüket. Ünnepen a férfiak csizmát hordtak, nyáron többnyire mezítláb jártak, de a ház körül és az aratáshoz szívesen viseltek bocskort. A vászonöltözet darabjai közül a kötényt hétköznapra többnyire kékre festették, a többi a maga színében hagyták. Ezeket a hétköznapra szánt darabokat a durvább minőségű kócfonalból szőtt vászonból varrták az asszonyok.

A férfiak viselete korábban „polgárosult”, a nők tovább megőrizték a parasztkos, hagyományos viselet néhány darabját. Már a 19. század második felében felváltotta a bőgatyát a nadrág viselet, amiben nagy része lehetett az iparosok, kereskedők és az állami alkalmazottak jelenléte a településen.

A nők ünnepi viseletének darabjai szintén a jobb minőségű virágos kender fonalából készültek, majd az 1840-es évektől *felesvászonból* varrták.

Az alsószoknyát derékban ráncolták, és elől hasítékkal látták el. A felsőszoknya alá 3-4-et is felvettek az asszonyok. A finom vászonból szabott felsőszoknyát *biklának* nevezték, amit 7-8 szélből varrtak és hosszabbra hagyták az alsószoknyánál. A „szoknyamell” (öv) részt díszesre kivarrták.

A színes, gyári alapanyagból készült szoknyák viselése a 19. század közepétől terjedt el és vált általánossá Nagyatádon és a környék falvainak parasztasszonyainál. A szoknya hosszát lábszárközépig hagyták. A maga színében hagyott vászonkötény is része volt a női viseletnek egészen a 19. század közepéig. A házilag, vagy kékfestő mester által festett színes kötényt hétköznap vették magukra, ünnepen többnyire gyári alapanyagból varrt, sötét tónusú, selyemszerű alapanyagból készültet viseltek.

A női ingek a 19. század elején bő ujjúak, vállba ráncoltak voltak a Rinya és a Dráva menti asszonyok viseletében. 1853-1854-es hagyatéki leltárakban Kisatádról a következő ingek fordultak elő: „3 avét vászon ümög, gyolts kisümög, 1 ótska ümög, 3 fél ümög.” Ezek az ingek rövidebb derekúak voltak, mint a későbbiek, bokrosingnek is nevezték őket, ami alatt szűkinget szoktak viselni. A szűking egyszerűbb volt, mint a felső ing, munka alkalmával a felsőt levették, és abban dolgoztak.

A bokrosing kézelőjét gyakran hímezték is, de az ing ujját is díszítették, úgy, hogy hímezett betoldást varrtak bele.

Az ing fölé vállkendőt kötöttek. Az 1853-as hagyatéki leltár megemlíti 2 nyakkendőt, 1 fekete festett fejkendőt is, melyek a többi ruhadarabbal együtt valószínűleg házi vászonból készültek.

Ezek a vászonból készült vállkendők a gyászviselet darabjaiként maradtak fenn a 19. század elejéig a hagyományörzőbb református településeken. Később a vászon vállkendőket felváltották a sifonból varrt darabok, melyek sarkát fehér lapos- és lyukhímzéssel díszítették.

A lányok hajába ünnepen pátlíka került, az asszonyok hosszúhajukat összefonva kontyba tekerték, kontytúvel feltűzték a fejük búbjára, majd keménypapírból készült kontytartót tettek rá, amit a nagyatádiak egybeszerkesztettek a „bekötővel” így együtt tették a fejre. A munkára valót piros bécsis anyagból, az ünnepeket fekete selyemből készítették.

A nők téli viseletéhez hozzátartozott a szücsök által készített ködmön, melynek több típusa is ismert volt. A nagyatádi mesterek készítették a rövid derekút és a toldott aljút egyaránt, amit a vásárokon a környék falvainak népe igényelt. A nők télen csizmát, ősszel magas szárú fűzős cipőt viseltek, nyáron gyakran mezítláb jártak. A nők viseletének kiszínesedése a 19. század második felére tehető. A színes karton, vagy kásmír anyagból készült szoknyákhoz továbbra is fekete kötényt kötöttek. A század végére a hosszú ujjú réklihez „röpikéhez” igyekeztek saját anyagából szoknyát varrni, hogy a ruha minden darabja harmonizáljon. Ehhez is fekete alapszínű kötényt kötöttek.

Nagyatádi mesterek

A vásártartási privilégiummal rendelkező mezővárosban, 1776-ban vegyescéh alakult. 1777-ben a csizmadiák önálló céhet akartak létesíteni, ezért kérvénnyel fordultak a megyéhez, amely felszólította őket, hogy szabályzatuk tervezetét mielőbb adják be.

A mesterek a céhet érdekeik védelmére hozták létre, a kontárokkal szemben. A szervezet szabályzata rögzítette az inasfelvétel és felszabadítás követelményeit, az inas kötelezettségeit, esetleges járandóságát, pl. felszabaduláskor egy öltözet ruha adását. A legényekkel kapcsolatban is rendelkezett. A szabályzat legfontosabb pontja a mesterremek elkészítésére vonatkozó előírás volt. A mesterré válás feltétele volt egy remek elkészítése, amivel a legény bizonyítani tudta a mesterségbeli tudását. Remekelni általában nagyobb tudást kívánó munkával lehetett. Mielőtt a legény mesterré kívánt lenni, eleget kellett tennie a vándorlási kötelezettségének, ami 3 év volt. Ez alól a kötelezettség alól kivételt csak a mesterek fiai élveztek.

Voltak legények, akik meg tudták váltani a vándorlási időt, ha mester fia 4 frt-ért, ha idegen 8 frt-ért. A legények a vándorlás ideje alatt sajátították el a mesterség minden fogását. A Néprajzi Múzeum adattára őrzi Berlek István nagyatádi kerékgyártó segéd vándorkönyvét (EA 5447) 1855-1865 közötti bejegyzésekkel.

A remekelés általában a céhmester és két öregebb mester előtt történt. A remek elfogadásával a legény mesterré lett, melyet évessel, ivással ünnepeltek meg. A céh iratait a céhládában tartották, de itt volt a helye a pecsétnek is, és ide folyt be a céhbéli taxa, illetve a pénzbüntetés. A céhet jelképező 6-8 literes kancsót a mesterek fazekasnál rendelték meg, amit ünnepek alkalmával vettek elő és jó borral töltötték meg. A kancsó oldalát általában a mesterségre utaló rátétek díszítették.

Az első összeírás a mesterekről 1771-ben készült, mely Nagyatádon 3 posztószövőt, 1 süvegest, 1 fésűst rögzített. Ezt az összeírást azonban nem tekinthetjük hitelesnek, hiszen ekkor már jelentős számú takács, szabó, varga, csizmadia stb. élt a településen, akikről említést sem tesz. Ezért az első hiteles összeírás az 1828-as, amiben 60 kézműves nevét tüntették fel. Számítások szerint az akkori népesség (1066 fő) 5,6 %-a volt mesterember. A legtöbben közülük a ruházati és textiliparban tevékenykedtek.

A 19. század közepéről Csorba József megyei monográfiája posztó- és szűrszabókat, valamint vászon- nemű-festőket említ. Ennek alapján feltételezhetjük, hogy a település továbbra is megőrizte jelentőségét a ruházati- és a textiliparban.

Amikor 1872-ben Magyarországon megszüntették a céheket, Nagyatádon a mesterek a céhek folytatásaként 3 ipartársulatot hoztak létre. A csizmadiák 1873-ban 32 taggal, 60 forint készpénzzel és 43 forint értékű vagyonnal hozták létre szervezetüket. Az „öreg és kiscéh” helyébe szintén alakult egy, majd a következő évben a II. vegyes ipartársulat is létrejött.

Ebben az időben Nagyatádon 166 mester, 85 segéd és 84 tanonc élt. A környék falvaiban tíz alatt maradt a mesterek száma, ami azt bizonyítja, hogy Nagyatád megőrizte központi szerepét a kisipar területén. Ezzel egyidőben Nagyatádon 2 bőrkereskedő, 3 lisztkereskedő, 12 vegyeskereskedő, 6 szatócs és 4 házaló, azaz vándorkereskedő élt. A kereskedőknél összesen 7 segéd és 6 tanonc dolgozott.

Nagyatádon az első gyárüzemet 1882-ben Wollák Samu alapította, ahol paszományt és zsinórárut állítottak elő. Az üzem 1903-ban 90 munkást alkalmazott, de mellette 200 főt bedolgozói minőségben is foglalkoztatott. Az 1913-ban a Nagyatádi Hírlap így számolt be a zsinórgyárban dolgozó nők életéről. „A zsinórgyárban sok szomszédfalubeli lány talál munkát. Szállást ad ingyen a munkásoknak a Borbács féle házban. Egy szobában 8-9 lány éjszakázik. A szobában egyetlen bútor sincs, csak annyi szalmazsák amennyi befér. Itt élnek a munkásnők, illetve gyermekek, mert legtöbbször alig haladja meg a 15 évet. Szegény szülők gyermekei, akik heti keresetüket szombaton hazaviszik szüleiknek, ugyanakkor otthon ruhát váltanak és egy hétre való elemózsiát hoznak magukkal.” E szegény lányok közül hármat az egyik társuk azzal ijesztgetett, hogy feljelenti őket a gyár vezetőségénél és csendőrök kísérik őket haza a falujukba. A három lány annyira megijedt, hogy lúgkövet ittak, amibe még gyufát is áztattak, és közülük kettő szörnyű kínok között meghalt.

A gyár 1913-ban tönkrement, amit a divatváltozás okozott. Helyén az 1920-as évektől fonalfestő gyár kezdte meg a működését.

A századelőn Nagyatádon több üzem is működött. A Rotter és Bienenfeld féle téglagyár 1907-ben már részvénytársasággá alakult, magában foglalva Herman Márk lábodi téglavető telepét és a Szabáson újonnan felépített és modernül berendezett gőz téglagyárat. Rotter Bernát nagykereskedő lakatosáru gyárat létesített 1906-ban, mellyel a külföldi árú kiszorítása volt a célja. Gyártott vasalásokat, préselt és köszörült sütőket, mindennemű ajtókat, takaréktűzhelyeket, lemezkályhákat.

Felvetődött egy cukorgyár telepítésének a gondolata is, de az 1894-ben Kaposváron valósult meg.

Az üzemek mellett még jelentős számú kisiparos is élt a rossz útviszonyokkal rendelkező nagyközségben, amely elzártsága ellenére igyekezett városias jelleget öltetni.

Az iparosok körében többnyire apáról fiúra szállt a mesterség. Bosnyák Antal és Bajcsi Imre fazekasok az 1869-es iparos és kereskedő összeírásban szerepeltek. Bosnyákék inkább a kályháságot részesítették előnyben, míg Bajcsiék elsősorban edénykészítésből éltek. Utódaik is a kályhás és fazekas mesterséget művelték. Mind a két család cégére bekerült a kaposvári Rippl-Rónai Múzeum néprajzi gyűjteményébe. **(9-10. ábra)** Bajcsiék műhelyéből néhány használati tárgyat is őriz a múzeum pl. egy Csökölyben gyűjtött süteményes tányért (RRM 68.51.9.), amit Bajcsi Péter 1930 körül készített.

Az írókával díszített tányér sajátos szín és motívumvilágról árulkodik. A tányér szélén körbefutó félköríves „holdas” motívum a cégéren található mintával azonosítható, ami sajátosan „Bajcsis” megfogalmazású. A tányér közepére írókával rajzolt virágmotívum jó kézügyességről, szépérzékről és a mesterség magas szintű ismeretéről árulkodik. **(11. ábra)**

Bajcsi Péter apjától, Istvántól tanulta a mesterséget, aki 1880-ban született. A család elmondása szerint a dédapa Bonyhádról érkezett és az 1800-as évek elején telepedett le Nagyatádon, majd több nemzedéken át a család a település megbecsült iparosai közé számított.

Bajcsiék szívesen készítettek tálakat, tányérokat, „bugyogorskorsót”, „grundozott” (feketére leöntött) segesdi korsót. A helyi vásárokon kívül mentek Csokonyára, Segesdre a búcsúba és a háromfai nagyvásárba. Vásárkörzetükhöz tartozott Berzence, Aracs, Drávaszentes, Kiszgola, Nagygóla is, de elmentek Kutasra, Korpádra, Szabásra és Belegbe is.

A 20. század elején bekövetkezett gazdasági és társadalmi változások néhány kismesterség kihalásához vezetett. Kihaltak a szűrszabók, a csizmadiák, nem volt a mesterségnek folytatója. A szücsök is, hogy fenn tudják magukat tartani a kor divatjának engedve már nem ködmönöket készítettek, hanem divatosabb vonalú bundákat.

A 20. század derekát megért mesterségek egyike a kötélgyártó volt, mely hagyományos alapanyagból, kenderből állította elő termékeit. Kovács Ferenc köteles mester is olyan családból származott, ahol

apáról fiúra szállt a mesterség. Kovácsék első műhelye 1897-ben épült, addig a kötelesnek nem volt fedett épülete, hanem a szabadban fonta a kötelet. A nagyapa még a piactéren és a Pradorban állította fel a fonókereket. Kovács Ferenc 1920-ban vásárolt egy fonókereket Hauck Ádám szerszámkészítőtől, amin a fonókorong és a zsinórkorong is együtt volt. Ezt a műhelyben használta. A kötélveréshez szükséges alapanyagot a két világháború között kenderkereskedőktől szerezték be, de volt olyan is, hogy a termelőtől a mesterek közvetlenül vásárolták. Főleg Szigetvárról, Pécsről szállították bálában az anyagot, de ha kellett elmentek még Bácskába is jó minőségű kenderért.

Az elkészített kötőfékfejet, istrángot, marhakötelet, rudalókötelet nagyobb mennyiségben a környék uradalmi vásárolták fel, de vitték vásárra is a somogyi falvakba és Baranyába, de Horvátországba is lementek. A simongáti béruradalomnak 1917-1937-ig szállítottak kötélárut, a megrendelésért mindig házhoz jöttek, csak a parasztság szerezte be vásáron a kötelet. Kovács Ferenc halála után (1963) fia, János folytatta a mesterséget. **(12. ábra)**

Hasonlóan több nemzedéken keresztül öröklődött a Bárány családban is a mesterség. Bárány László bábsütő műhelye már 1869-ben is jól prosperált az adónyilvántartás szerint, de utódai is megbecsült iparosok voltak. Bárány Gáspár 1927-ben a már nem használt, fából faragott ütőfáit a kaposvári múzeumnak ajándékozta. **(13. ábra)** A pólyásbaba, a parádésan földíszített ló és a fába vésett Mária Jézussal arról árulkodnak, hogy készítők kiváló faragó mesterek voltak. Ezeket részben maguk a mesterek készítették, de német területről hazánkba vándorló legények is nagy mesterei voltak a mintafa készítésnek.

A 19. század második felében a mézesbábosok még dolgoztak ütőfával, de a század végére e nagy ügyességgel megfaragott negatív mintákat felcserélték a bádogból hajlított szaggatókra. Ezek, ellentétben az ütőfákkal, csak a készítmény formáját adták meg, a részleteket úgy festették (eizolták) a kisüttött tészta felületére. Somogyban a 19. században már csak a szaggatókkal dolgoztak a mesterek. A bádogból hajlított mintákkal gyorsabban tudták követni a vásárlók igényeit, több olyan forma (pl. autó, kerékpár stb.) jelent meg a 20. században, melyek részben a technikai forradalom következményei voltak.

A nagyatádi mesterek elsősorban a segesdi búcsúra jártak szívesen, de a helyi és a környék vásárain is ott voltak. Sátraikban nemcsak a díszárut (szív, ló, huszár stb.) kínálgatták, hanem a közkedvelt mézespusedlit és stanglit is. Nyáron az asszonyok és a gyerekek üdítőként a bábos sátránál márcot, a férfiak mézsert fogyasztottak.

Az iparosok között nagy múltú család volt a Selmeczy, akik Nyitráról származó csizmadiák voltak. Selmeczy István már Atádon született, az édesapja telepedett le a 19. század elején a mezővárosban. Fia Viktor (1864-1937) is folytatta a mesterséget. Ludas Katalinnal kötött házasságából 12 gyereke született. Közülük a fiúk (5), mind nagyapja és apja mesterségét tanulták ki, a lányok pedig varrni tanultak. Az I. világháború után a család Pestre költözött a jobb megélhetés reményében, ahol a fiúk cimpőgyárban helyezkedtek el, a lányok közül pedig Katalin a Váci utcai méret utáni szabóságban tanulta meg a mesterséget. Hat év után a család visszatért Nagyatádra és az Árpád utcában műhelyt nyitottak. A lányok az épület egyik részében varrodát rendeztek be, ahol rajtuk kívül a helybeliek közül több lányt és asszonyt is foglalkoztattak. Nagyon igényesen készítették el a divatlapokból megrendelt ruhákat, általában 2-3 próba után állították össze véglegesre a megrendelt ruhát. A megrendelők méreteit mértékkönyvben vezették, amiben a méretek esetleges változásait is rögzítették.

A város polgárai jártak hozzájuk varratni, parasztok nem varrattak a szabóságban, hanem otthon maguk készítették el a ruháikat, vagy vásáron vették, esetleg a magyar szabóhoz vitték az anyagot.

A Selmeczy lányok a hétköznapi ruhák mellett varrtak estélyi ruhákat, báli ruhákat, farsangi maskarákat egyaránt. **(14. ábra)**

Az urak már 1913-tól varrathattak mérték után Weiner József szabónál, aki a Széchenyi tér 17-ben nyitott üzletet.

A ruhakészítő iparosok emlékét őrzi az a rézlemezről készített kalap is, mely 1927-ben került a Kaposvári Múzeum tulajdonába. **(15. ábra)** A cégér a 19. század derekán még Greller Józsefné kalapos mester házfalán díszlett, hirdelve a ház tulajdonosának mesterségét. Rajta kívül a 19. század derekán még egy kalapos mester ún. Hordviger János dolgozott a mezővárosban. Az 1910-es években Ritscher Josefa nyitott női kalap üzletet a Kossuth u. 12-ben. A kalap a polgári értékeket követő asszonyok öltözetének szerves része volt, a férfiak társadalmi helyzetét a kalap formája jelezte.

Parasztasszonyok kalapot nem viseltek.

Népszokások

A falusi nép életét a jeles napokhoz és az emberélet fordulóihoz fűződő szokások gyakorlása emlékeztetessé tette, ünneppé avatta.

A naptári év első napján újévi jókívánságokkal járták körbe az ismerősök és rokonok egymást, hogy egész évre bőséget, egészséget kívánjanak.

A köszöntők között ott voltak a vallásos tartalmú énekek is, melyek közül a leggyakrabban énekelt

Ó szép Jézus
Ez újesztendőben
Légy híveiddel.
Ó Mária esedezz érettünk
Édes reményért.
Hogy ez újesztendőben,
Minden idejünkben,
Járjunk Jézus drága kedvébe.

Nagy jelentőséget tulajdonítottak annak, hogy az első köszöntő férfi legyen, ugyanis a férfi szerencsét, a nő szerencsétlenséget hozott a ház népének. Ezért ha nő jött elsőnek, be sem engedték, nehogy szerencsétlenség érje a ház népét.

A köszöntő felnőttek bort, pálinkát, a gyerekek aszalt gyümölcsöt, kalácsot és pénzt kaptak. Úgy tartotta a néphit, hogy amilyen az első nap olyan lesz a többi is. Ezért ha tehették, ezen a napon nem adtak ki pénzt, de kölcsön sem adtak semmit, mert akkor egész évben folytatódott volna.

Újév napján nem volt szabad az utca felé söpörni, mert akkor kifelé söpörték a szerencsét.

A nagyatádi „pógárók” ezen a napon sült malacot ettek ebédre, mert úgy tartották, hogy a malac szerencsét hoz. Tyúkot, csirkét nem ehettek, mert az a szerencsét kikaparta.

A karácsonyi ünnepkör zárónapja január 6.-a vízkereszt. A katolikus templomokban vizet és tömjént szenteltek, a pap pedig felkereste a híveinek a házát, hogy megszentelje, és szentelt krétával felírja a bejárati ajtó fölé a háromkirályok kezdőbetűjét és az évszámot. Nagyatádra szívesen átjárt a csokonyavisontai pap is, hogy ott ismerőseinek a házát megáldja, majd utána áldomást igranak.

A templomi szenteltvízből mindenki vitt magával haza 2-3 decit, hogy otthon a szobaajtó mellé felfüggesztett szenteltvíztartót feltöltse. Szokás szerint, amikor idegen személy lépett a szobába, ezzel a szenteltvízzel vetett keresztet.

A szenteltvíznek gyógyító erőt is tulajdonítottak, aminek az emléke a cselédsorban élt emberek emlékezetében a mai napig él. Elmondás szerint, egy csecsemő megbetegedett, orvost nem hívtak, hanem szenteltvízzel kengették, és öntőasszonyhoz vitték. Sajnos a gyermek meghalt, mert a mai ismeret szerint a gyerekek lisztérzékenysége volt, amit az öntőasszony nem ismerhetett, a szenteltvíz pedig nem gyógyíthatott.

A három-királyjárás szokása Nagyatád környékén (Kisatád, Bodvica) is élt az 1940-es évekig. Január 5.-én este 12-14 éves fiúk Gáspárnak, Menyhártnak, Boldizsárnak öltözve járták a házakat, a betlehemi csillaggal. A királyok fején papírsüveg volt, a két szélső kezében kard. A középső a papírból és fából készült csillagot tartotta. Amikor az énekelt szöveggel a „szép jel és szép csillag, szép napunk támad” részhez értek a csillagot kiugratták, az oldalukra felkötött kardot felemelték, és a levegőben öszeütötték. A gyerekek aprópénzt, vagy gyümölcsöt kaptak ajándékba.

Vízkeresztől hamvazószerdáig tartott a farsang, ami csúcspontját a farsang farkában érte el. A húshagyókeddi maszkázáskor a férfiak női, a nők férfiruhát öltöttek, arcukat harisnyával, vagy álarccal takarták el. Kezüke főzőkanalat vettek és végigjárták az ismerős házakat, kilétüket mindvégig titokban tartva. Mókával, tánccal igyekeztek jókedvre deríteni a ház népét, de nem szólalhattak meg, ne hogy felismerjék őket a háziak. Távozás előtt a főzőkanál nyelére fánkot húztak adományul. Az asszonyok a farsangra mindig annyi fánkot sütöttek, hogy a maszkáknak is jusson. Ahol nagycsalád volt, ott a daasztóteknőt sütötték tele fánkkal.

A húshagyókeddi vigassággal véget ért a farsang időszaka, a katolikusok számára a következő napon, hamvazószerdán megkezdődött a 40 napos böjt, amit a húsvét oldott fel. A böjtöt a katolikusok közül a harmadrendűek szigorúan megtartották, a többiek többnyire a pénteki napot, ilyenkor csak böjti étel-

ket fogyasztottak, kerülték a zsírosat. Aszalékból levest főztek, halat sütöttek, tésztát főztek, amit lekvárral, mákkal ízesítettek. Készítettek tejfölös bablevest, főtt burgonyához pedig olajos káposztát.

A füstölt túrót is szívesen fogyasztották böjtbén. Nagyböjt idején nem tartottak lakodalmat és nem is báloztak. Nagycsütörtökön már megkezdődött húsvétra való felkészülés, a templomi harangok elhallgattak. A harang helyett kereplővel jelezték az idő múlását. A férfiak a templomban passiót énekeltek, az utolsót húsvét vasárnapján a nagymise előtt. Az asszonyok ezen a napon takarítottak, meszeltek, csinosították a ház környékét. Este felsikálták, a házat hogy reggelre megszáradjon, mire felkel a család. Nagypéntek a gyász napja volt, Jézus kereszthalálára emlékeztek. A hívő katolikusok úgy viselkedtek, mintha halott lett volna a háznál, szólanul jártak-keltek, a tükröt letakarták és megállították a faliorát. Ez a nap dologtöltő is volt, csupán az állatokat látták el, más munkát nem végeztek.

Szombaton hozzáláttak az asszonyok a tojásfestéshez, és a sonka kövesztéséhez. A tojások mintázásának nem volt hagyománya, csupán a vörshagyma levében történő festésnek.

A polgári fiúiskola egyik tanulója 1927-ben készített két hímes tojást, melyeket 1928-ban Gönczi Ferencnek, a kaposvári múzeum vezetőjének ajándékoztak. Az egyik (RRM 4850) tojás ékítménye az alsó és felső részét díszítő farkasfogszerű minta piros és zöld színű tintával festve, amit hullámvonalak kötnek össze. A tojás oldalán hullámvonalak közti részben „HERSICS”, a tojás alján „Nagyatád, Somogy” felirat. A másik tojáson (RRM 4849) keresztben futó négy soros csík, két-két csík közti felületen „HERSICS ISTVÁN” felirat. A hazafias érzelmű egyszerű díszítmény is bizonyítja, hogy nem ismert népies motívumokat az alkotó, ezért választotta a tojásdíszítmények elemi formáit.

Szombat délután a feltámadási körmenetre történő felkészüléssel telt el. Ünneplőbe öltöztek, a lányok ekkor mutatták be a húsvétra kapott új ruhájukat. A gyülekezés a templom előtt volt 17 órakor, majd a parkot megkerülve a templomba tértek vissza a hívők, ahol a pap misét tartott.

Húsvét napján korán reggel az asszonyok, lányok szakajtóba téve néhány szelet sonkát, tojást, kenyeret, tormát szenteltetni vittek a templomba. A pap áldása után „csak úgy kapkodták fel a kosarakat, szaladtak velük haza, hogy mindenben első lehessenek”.

A szenteltonka csontját eltették, majd jégverés esetén kidobták az udvarra, hogy a bajt elhárítsák.

A húsvét délutánt a fiatalok játékkal töltötték. A fiúk kedvelt szórakozása volt a tojásba dobálás, a lányokkal közösen szívesen játszották a csordásozást és a pumizást.

A tojásba dobálás olyan ügyességi játék volt, ahol a földre helyezett tojásba bele kellett dobni a pénzt, ami aztán a tojással együtt a dobóé lett. Amennyiben nem találta el a tojást, úgy a pénz a tojás tulajdonosát illette.

A csordásozáskor a gyerekek párosával felsorakoznak egymás mögött, majd velük szembe kiállt a kikiáltó. Amikor a kikiáltó elkiabálta magát „hajtson a leghátulsó csordás”, a hátsó pár előre szaladt, majd ügyesen meg kellett kerülni a kikiáltót, hogy az ne tudja őket elfogni, és ha ez sikerült, akkor a sor elejére álltak. Ha az egyiket elfogta, akkor vele szerepet cserélt.

A labdajátékok egyike a pumizás, amihez a játékosok egymás mellé felálltak. Velük szemben elhelyezkedett az a játékos, akinek a futót el kellett találnia. A szélső játékos eldobta a középen állónak a labdát, majd futásnak eredt, megkerülte, és amennyiben a kerülés közben eltalálta a labdával, akkor szerepet cseréltek, ha nem beállt a sor másik végére.

Szívesen játszott játék volt a „likba labdázás” is. A labdát egy lyukba tették, majd minden játékosnak egy nemzet nevét adták. A játékosok a lyukba helyezett labda körül körbe álltak és elkiabálta az egyik játékos magát, pl. „likba labdát dobjon a német”. A német nemzetiségű játékosnak a labdát föl kellett kapni és a már szétszaladó játékosok egyikét el kellett találnia. Akit eltaláltak, az kiesett a játékból.

Húsvét hétfőn a reggel locsolkodással telt el. A fiúk a lányos házakhoz mentek, hogy meglocsolják a lányokat. Többnyire szagosvizet vittek magukkal, amit kedves kis mondókájuk után a lányok hajára locsoltak. A vödörből való öntözésnek nem volt hagyománya, de előfordult a legények körében.

Szent György napján, április 24-én hajtották ki először az állatokat a legelőre. A bodvicaiak az állatok első kihajtásakor a hidra annyi tojást tettek, ahány állat a legelőre ment. A tojást a pásztor felesége vagy nagyobbacska gyereke gyűjtötte össze. Szent György nap előtti éjjelen a háziak nyírfaágat tűztek a kerítésre, hogy a boszorkányoktól, az ártó szellemektől távol tartsák a házat. Akik késő este úton voltak a faluban, azok is vittek magukkal egy kis zöldágot a boszorkányok elleni védekezéshez.

Április 25-én Szent Márk napján a búzaszentelésre került sor. A gazdák a pap vezetésével kimentek a határba, ahol a pap elvégezte a termés szentelését. A megáldott búza az életet jelentette, a szentelés által pedig terméshőstéget vártak, mert hittek az áldás jótékonyágában, és abban, hogy megvédi a búzát a természeti csapásoktól.

Május elején májusfát állítottak a legények a kiszemelt lány háza elé. Ezzel adta tudtára a fiú a lánynak, hogy komolyak a szándékai. Az erdőről a barátok segítették elhozni a kivágott sudár nyírfát, amit a csúcsáig legallyaztak. A tetejére borral teli üveget kötöttek színes szalagokkal, amit a legügyesebb legény le is tudott hozni. A kisatádiak a májusfa kitáncolást a Toll kocsmánál tartották. A fiatalokat a kocsmáros látta vendégül.

Somogyban általában megtartották az asszonyok azt a szokást, hogy Orbán napján, május 25-én vetették el a kendert. Az atádiak is úgy gondolták, hogy ezzel a nappal véget értek a fagyok, és a kényesebb növények vetésére ezután sor kerülhetett.

A Húsvét utáni ötvenedik napon a pünkösdöt a keresztény egyház annak emlékére tartja, hogy Jézus menybemenetele után a Szentlélek leszállt az apostolokra.

Somogy több községében szokásban volt a pünködsi királynéjárás, a pünködsi királyválasztás. A nagyatádiak, a bodvicaika és a henésziek csak az egyház keretei között ünnepeltek.

Péter és Pál napja (június 29.) a gazdálkodó emberek legfontosabb napja. Ekkor indultak el a gabonaföldekre, hogy szemrevételezzék a termést és megállapítsák az aratás kezdetét. A gazda családjával kocsira ült és végigjárta a gabonaföldjeit, hogy megnézze melyik részen érettebb a szem, hol lehet kezdeni az aratást. A legérettebbnek tartott részből egy keresztet levágtak, marokba szedték, majd összerakták, hogy a másnapi kezdés ezzel már biztosítva legyen. Fontos volt a Péter-Pál napon való kezdés, mert csak így látták a gazdák biztosítva a jó termést.

Az állattartók számon tartották Szent Mihály napját is (szeptember 29.). Az állatokat a pásztorok Szent Györgytől (április 24.) Szent Mihályig őrizték. Ezután istállóban tartották a jószágot a gazdák, otthon takarmányozták. Gyakran a téli takarmány szűkössége miatt az őszi vásáron igyekeztek túladni az állataikon, mert nem látták biztosítva a tél átvészelését.

Nagy mulatozásra adott alkalmat október végén a szüret befejezése. Az atádiak és a környékbeli falvak csak a 20. század elején váltak szőlőművelővé. Az őszi betakarítás után jöhetett a szüreti multság. A bodvicai fiúk párt hívtak maguknak, akikkel elmentek a szüreti felvonulásra és a multságba.

A fiatalok bírót, vajdát és kisbírókat választottak maguk közül. A vajda szerepét módosabb fiatalra bízták, mert neki kellett állni a cigányzenekar költségét. Kisbíróknak olyant választottak, akinek tehetsége volt a beszédre, rátermett volt a vicces szövegek felolvasására. Csősznek bárki beöltözhetett, bógatyát és fehéringet vett fel, fekete kalapot tett a fejére árvalányhajjal. A bíró tekintélyt parancsoló, derekabb ifjú volt, aki zsinóros nadrágban, mentében, csizmában és kalapban jelent meg párjával, a bírónéval. A lányok kasmír bőszoknyát, fehér buggyos ujjú inget, beliner kendőt viseltek, a hajukban szalag volt, a bírónén fejkendő. A lábukra csizmát húztak.

A bíróval és feleségével általában 5-6 éves gyerek is ment, aki jelenlétével erősítette a bíró tekintélyét. A Beke kocsmától induló menetben elől ment egy hintóban a bíró és felesége a gyermekkel, utána következett a vajda a párjával szintén egy hintón, a kisbíró már kocsin ült a csőszökkel és a lányokkal együtt.

A felvonulók 4-500 méterenként megálltak, majd a kisbíró elmondta tréfás mondókáját. Így járták végig Bodvicát, Nagyatádot, Kisatádot és Henészt, Kossuth utca, Zrinyi utca, Dózsa utca, majd következett a Szaturi kocsmáig, onnan Henészbe mentek, majd vissza a Széchenyi térre, aztán a Gráblíkba és végig Bodvicán a kocsmáig. Itt a felállított sátor teleakasztották szőlővel és megkezdődött a „szőlőlopás”. A lányoknak a szőlőt úgy kellett ellopni, hogy a csőszök ne értsék őket tetten. Ha a csősz elkapta valamelyiket, bíró elé vitte és büntetést kellett fizetnie, ha nem tudták elkapni őket, a lelopott szőlő az övék maradt. Mivel a szőlőlopáshoz a fiúk a szőlőt úgy vették (hazai fajtát) a büntetésből fizették ki az árát. Amikor a kisbíró kihirdette a szőlőlopás végét, mindenki hazament vacsorázni. A fiúkat a lányos házak látták vendégül, majd 8-1/2 9 körül megkezdődött a kocsmában a vigasság. A lányokat az anyák kísérték el a bálba. Tánc után az anyja mellé kellett a fiatalembernek a lányt visszavezetnie.

A szüreti bál hajnali 3 óráig tartott. A mulatozás alatt az is előfordult, hogy a bodvicai fiúk összeverekedtek a henésziakkal, mert azok elkezdték őket nyulaknak csúfolni. A bodvicaiak sem hagyták magukat, azok meg ráknak csúfolták a vendégeket.

Mindenszentek és halottak napját (november 1-2.) minden hívő család megtartotta, de a templomba nem járók is felkeresték a családtagok sírjait, hogy emlékezzenek halottaikra. Mindenszentek napján a katolikus egyház azokra a szentekre emlékezett és emlékezik ma is, akikről a kalendárium név szerint nem emlékezik meg. Ezen a napon a család nőtagjai megtisztították a sírokat, ma főleg őszirozást, krikantémot tesznek rá vagy árvácskával ültetik be.

Mindenszentek napján egész este harangoztak a templomban, a sírokon gyertyát és mécesst égettek. Aki egészségi állapota miatt már nem tudta felkeresni a temetőt, az otthon az ablakban égetett gyertyát a halottak lelki üdvéért. A fiatalok gyakran kivájt tökfeket készítettek, szemet, száját vágtak rá és gyertyát gyújtottak benne. Ezzel ijesztgették a sötétben a temető látogatóit.

Luca napján (december 13.) „kotyulni” mentek a fiúk. A 8-10 éves gyerekek tuskót vittek magukkal, amire ráguggolva mondták el a jókívánságaikat. A ház asszonya kukoricát szórt alájuk, aminek minden szemére gondosan ügyelt, ne hogy elvigyék vele a szerencsét.

A termékenységharósló jókívánságuk az alábbi volt:

Kity-koty, kity-koty,
gelegonya kettő,
nekem is van kettő.
Annyi csibéje legyen a ház gazdaasszonyának,
mint égen a csillag, földön a fűszál.
Akkora szalonnája legyen a kentek disznajának,
mint a mestergerenda.
Annyi malaca legyen a kentek göbéjének,
hogy az egyik ólból kifussanak,
a másikba befussanak.
Akkora csöcse legyen a kentek lányának,
mint egy bugyogókorsó.
Kity-koty, kity-koty,
gelegonya kettő,
nekem is van kettő,
kettő a golyója,
harmadik a tolója.

A gyerekek ajándékba almát, diót vagy pár fillért kaptak. A gazdaasszony a kukoricát összeszedte és a tyúkoknak adta, hogy jó tojók legyenek, és a tyúkvész el ne vigye őket.

Szerelmi jóslás is fűződik ehhez a naphoz. A lányok gombócot főztek, minden gombócba egy fiú nevét rejtették el. Amelyik gombóc a felbontás után utolsónak maradt, olyan nevűnek vélték jövőbelijüket.

Luca nap előestéjén még ólmot is öntöttek, hogy kiderüljön elfogadja-e az a fiú, akit szeret a lány.

Ezen a napon kezdték el készíteni a Lucaszéket is, ami négy lábon álló kisszék volt, tetejét 9 db deszkalap fedte. A munkával úgy haladtak, hogy napjában csak egy darabját tették helyre, hogy éppen karácsony estéjén készüljön el, hogy aztán az éjféli misére el lehessen vinni. Úgy tartották, aki erre felállt a misén, az meglátta a boszorkányokat.

Karácsony a keresztény egyház legnagyobb ünnepe. Jézus születésének megünneplése a népi kultúrában is évszázadok óta jelentős esemény, melyhez több szokáscelekvés kapcsolódott.

Előtte december 24.-én délután fiúk és lányok csengőkkel, kolompokkal, kürtökkel, karikás ostorokkal járták végig Bodvica és Kísatád utcáit, ami az emlékezettel elérhető időben már csak előkészítése volt karácsony estéjének. Régen ennek a zajkeltésnek gonoszúzó szerepet tulajdonítottak. A gyerekek alkonyatra végigértek, majd a házakhoz beköszöntek és karácsonyi énekeket énekeltek. Jutalmul almát, diót, vagy pár fillért kaptak.

Az ünnep elérésekor a parasztsaládokban is karácsonyfa állítás jelezte. A fára diót, almát, és selyempapírba csomagolt kockacukrot akasztottak. Az asszonyok aprósüteményt sütöttek, amit szintén a fára aggattak. Az asztalt díszesre szőtt, vagy fehér abrosszal terítették le, cipót tettek rá, amit szalvétával betakartak, mellé egy üveg bort állítottak. Az asztal alá szénát raktak, mert hitük szerint karácsony éjjelén a kis Jézus itt pihent, és az asztalra tett ételből, italból fogyasztott. Másnap a család megette a cipót és megitták a bort. A szénát vízkeresztig az asztal alatt hagyták, majd az állatoknak adták, hogy ezzel megőrizték az egészségüket.

Este 10 óra körül a pásztorok tülköléssel, ostopattogatással végig mentek a falún, és minden házból kalácsot, bort vittek ki nekik ajándékba.

Éjféli misére minden hívő elment, majd utána szokás szerint kocsonyát fogyasztottak.

A karácsonyhoz kapcsolódó népszokások egyike a betlehemezés volt. E dramatikus népszokás lényege Jézus születésének bibliai története. Somogyban két változata terjedt el, a személyekkel eljátszott és a

bábokkal megjelenített. A kutatások szerint a bábtáncoltatás a középkorban a templom oltárán történt, „a hívek jámbor gyönyörködésére, és épülésére.” Nagyatádon és a környékén a személyekkel eljátszott pásztorjáték élt még a II. világháború előtti időben is. Szmodics Szilárd (1877-1916) a polgári iskola igazgatója a századforduló éveiben jegyezte le a Nagyatádon előadott pásztorjáték szövegét. E szöveg tudománytörténeti szempontból is igen jelentős, mert a századfordulós Nagyatádról csak ez az egy dramatikus népszokás szöveganyaga maradt fenn napjainkig.

Személyek

Angyal
I. Pásztor
II. Pásztor
Dadó

Az Angyal a szobába lép és énekelni kezd:

Menyből az angyal lejött hozzátok pásztorok, pásztorok,
hogy Betlehembe sietve menjünk. Lássátok, lássátok!
Az Isten fia, a ki született jászolban, jászolban fekszik,
barmok közt nyugszik szt. fia, szt. fia.

I. Pásztor bemegy és mondja:

Jó estét gazda! Gyorsan, frissen készitse el házát,
asztalára terítse fel fehér abroszát,
mert mindjárt megjönnek a fehér és fekete szakállú pásztorok,
meglepik az úr házát.
Állj félre te banya, sárkányfülü kofa,
Ne nézz úgy, mint a vasvilla !
Nem téged jöttünk nézni, hanem angyaloktól küldött
betlehemet őrizni.

Az Angyal és I. Pásztor éneкли:

Ne féljetek pásztorok, pásztorok,
nagy öröm hirdettetik, mert ma néktek született,
meg is jövendeltetett, egy szűznek méhében
szűzen szült vérében megváltó istenünk.
Alle, alleluja.

A II. Pásztor és a Dadó a szoba ajtajában kívülről mondják:

Nosza te kis Jancsika, Jancsika, menj tehát előre,
test hajtással köszöntsük, vele egyesülhessünk, kérj áldást számunkra,
sült disznót nyakunkba, ketten megesszük.
Alle, alleluja!

A II. Pásztor a szobába lép és mondja:

Pörkőczös jó estét szerelmes fiaim!
Ime látom kegyelmeteket, milyen jó multságban vagytok.
De miután elmaradtam tőletek két farkas jött elejbém
és azokat kellett rezegetni, de miután feltalálom álnok pajtásaimat,
félhajtom kulacsom, kimélem nagy álnokságom.

I. Pásztor mondja:

Nem valék én álnok pajtásomnak,
csak tudnál-e arról a 100 esztendő
töpörödött gubáról hírt mondani?

II. Pásztor mondja:

Tudnék bizony! Tudnék! Ott künn tartogatja penészles szakállát,
hajtogatja üres csutoráját.

Az Angyal, I. és II. Pásztor éneкли:

Jó napot Mária, Istennek szent anyja,
De nagy asszonnyá lettél , mert üdvösséget szültél.
Áldott vagy, boldog vagy. Mi is vígan énekeljünk, ő néki hát mit vigyünk?
Néki ajándékot, néki,- hogy kedvét találhassuk, szüntelen imádhassuk-, egy
bárányt.

Az angyal csenget. A Dadó a szoba ajtajában kívülről mondja:

Me, me/ a bárány hangjának utánzása/

Egy sajtot, ilyen szegény pásztoroktól elég lesz,
talán még az aranyánál is többet tesz.

Az I. Pásztor kinyitja az ajtót és mondja a Dadónak:
Hallod-e te vén kollega?

A Dadó feleli:
Bizony hallom ám!

Az I. Pásztor mondja:
A dudádat hozd el válladon

Dadó feleli:
Itt van!

I. Pásztor
Mózes nótáját fujdogáld el.

Dadó:
De kivel?

I. Pásztor:
Vendellel.

I. Pásztor:
Gyertek Dávid városába.

Dadó:
De minek?

I. Pásztor:
Ott van Jézus a jászolba

Dadó:
Hát csak azért?

I. Pásztor:
Köszöntsük őt üdvözlettel.

A Dadó a szobába lép és mondja:
Hittel. Tüdős, májas, gömbölű, huppantós jó szerelmes fiaim jó estét.
Ime látom kegyelmeteket mily jó multságban vagytok. De mind látjátok,
hogy milyen öreg vagyok, úgy szólván még köhögni sem tudok.(köhög)
öhö, öhö, csötöri, pötöri, hogy a nyakatok törjön ki. Majd adok én nektek
(a csörgős botot megrázza) bottal kulacsot. Ilyen, olyan (mutatja) sallan-
gós szíjjakat hasogatok a ti hátatokból. Hát nem tudjátok, hogy tél az idő,
fázik a tüdő, járnak a farkasok, azok a nagy gabanczos kuvaszok, akik a
ti nyájaitok után mind el Gerlicze, bakta mind az akóba vannak.
Hát ti szerelmes fiaim megvagytok-e mindnyájan?

I. Pásztor
Megvagynak apu, a mint láta.
Egyél, igyál, ha van mit.

Dadó:
Nó hát fiam köszönts reá.

II. Pásztor (kezében üveg):
Egészséggel a pus a jó házi gazdának,
Isten éltesse kívánt szándékával.

Dadó (kezében üveg):
Dicsértessék torkom, vedd be édes gyomrom,
De mi haszna mondom, ha nincs csepp borom. (bort kap)
Ezen jó tokai bormnak párja nincs,
mely torkomat marja, szememtől az álmod elzavarja.
Nem az nem szerelmes fiaim, 9-10 felé jár az óra,
fekügyünk le erre a jó puha ágyra, melyet őseink ez
előtt 100 esztendővel sulokkal tömögttek.

A Dadó lefekszik, az I. és II. Pásztor letérdel és éneklük:
Szépen zengjétek ciztorák Jézus született,
Harsogjatok dob s trombiták Isten ember lett,
Isten ember lett.

Az angyal a betlehem házikóban lévő csengőt kétszer meghúzza és éneklük:
Mária, glória az Istennek, ki ura menynek, földnek.
Glória.....
(melyet így ejtenek ki: Glória kinek szent szűz ..)

Pásztorok hol voltatok? Együtt vigadjatok,
mert ma született a ti királytok.

I. Pásztor felkel és énekl:

Kelj fel juhász bácsi, fénylik az istálló,
angyal jelentette mondván:
betlehemben találjuk fel a szent helyben.

II. Pásztor térdelve énekl:

Bárcsak előbb felébredtem volna

II. Pásztor feláll és az első pásztorral együtt énekl:

De lásd pajtás még most álltam talpra,
még most csendült fülembé az angyal szólása ,
hogy kis Jézus született, barmok jászolába,
oda megyünk , valjon bátorsággal ,
de remélem , hogy kis Jézust meglátjuk.
Gyere pajtás te is el, te is lehetsz társunk.
Vigyáz addig a nyájunkra az öreg, bojtárral,
ále, ále, ále, áleluja.

Dadó:

Nem az, nem szerelmes fiaim.
Mit álmodoztatok ebben a hosszú éjszakában?

I. Pásztor:

Én azt álmodtam, hogy az én jó házi gazdám olyan
Kolbászt akasztott a nyakamba, hogy girledészttem,
görledészttem alatta.
Hát te pajtás mit álmodtá?

II. Pásztor:

Én azt álmodtam, hogy az én házi gazdám
Egy mákospatkót nyomott a tarisznyámba.
Hát kend apus mit álmodott?

Dadó:

Hö, hö! A régi öregek nem szoktak
ilyen jóra valósságot (hiábavalóság helyett)
álmodozni, hanem én álmodban láttam
egy pókot, az akkorát tojott, hogy három
szabadkirályi várost elöntött, de nem ám akkorát,
mint Bécs, Pest, Párizs, hanem akkorát,
mint Hókamalom, Döbrög és Szentkirály (három
kisfalu Somogyban) Ezek az én szabadkirályi városaim.
Nem az nem szerelmes fiaim!
Hígyjünk az angyalba, vigyünk a ma született
kis Jézuskának ajándékot.

II. Pásztor

Én vüszök egy bárányt.

I. Pásztor

Én vüszök egy csobola tejet.

II. Pásztor

Étel mellé ital is kell, a szegény áldottkának ruhája sincs,
ezen szegény, rongyos üngecskémet fogom elvinni,
mely a szelek gátolója lesz.

Angyal, Dadó, I. és II. Pásztor énekl:

Örvendezzünk, Betlehembe menjünk ajándékokkal,
ott született a kis Jézus bár kisdedecske,
atyáinktól régtől fogva, bár kis gyermecske.

Dadó:

Hun van a Gyurkó, Peti, Pista, Palkó?
El ne maradjon Vendel, meg a fickó.

V. Pásztor:

Micsoda apus? Micsoda csoda?
Talán bíz farkas jött a juhainkra?

Dadó:

Hallgass te bojtár! Hidd össze a többbit,
majd megmagyarázom nektek e szent dolgot mostan.
de nem messze szép éneklés hallszik,
a muzsikaszó gyönyörűen hangzik.

Angyal, Dadó, I. , II. Pásztor éneklük:

Talpra pajtás, jó barátim, kedves juhász társaim.
Halljuk szava hírmondását, az angyalok sugallatát.
Szaladj Palkó fel a héba, fogj egy pár galambot,
te meg Bencze a pincébe, töltsd meg a csutorádat
mézes pálinkával, ha megesszük, ha megisszuk
nem vesz azért kárba .
András pajtás fujj dudát, fujj Jézusnak szép nótát,
Vigasztaljuk azt. Annát, azt. Annát, Józsefet és Máriát.
Eljött már az óra, a mi váltságunkra, hogy kis Jézus született,
kint és halált szenvedett. Hallod pajtás zörgeti a kulcsát, kinyitja
ládáját, ládáját, kiveszi huszasát,
csörgő réz kongóját, csoszogó bankóját, a mi fáradságunkért,
szíves utazásunkért.
Nosza tehát siessünk, siessünk Betlehembe elmenjünk,
Ott találjuk a Jézust, kit már régen kerestünk, mert azt mondják
angyalok, égből zengő szózatok, hogy a kised a jászolban
barmok közt nyugszik, hogy a kised a jászolban barmok közt
nyugszik.

Mindnyájan:

Elindulának és el-bájulának, szűz Máriának jóczakát mondanak.”

A karácsony után december 28.-án a katolikus egyház a Krisztusért mártírhalált halt betlehemi kisedekre (aprószent) emlékezett. Aprószentek napjához kapcsolódó népszokás a korbácsolás, a pogány világ termékenységvarázslását idézte. A gyepű szélén szedett fűzveszéből a suhanc fiúk nyolcágúra fonták a korbácsot. A lányok ezen a napon nem szívesen keltek ki az ágyukból, hogy ne korbácsolják meg őket. A szülők azonban megengedték, hogy a fiúk bemenjenek a lányhoz, és az ágyban csapkodják őt meg.

A hozzákapcsolódó rigmusuk a következő volt:

„Hála Isten, hogy megértük aprószentek napját,
friss légy, jó légy, egészséges légy, szófogadó légy!
Ha vízért küldenek, bort hozz!
Ha borért küldenek, vizet hozz!
Friss légy, jó légy, egészséges légy!”

Népzenei emlékek

Somogy megye népzenei hagyományait az elmúlt évszázadban, többen kutatták, vizsgálták, hogy pár-huzamokat vonjanak az ország más tájain élők anyagával, vagy sajátosságokat állapítsanak meg egy kisebb táj, közösség vagy éppen egy személy tudására vonatkozóan.

Nagyatád az eddig megjelent népzenevel foglalkozó kiadványokban csak ritkán szerepel, úgy tűnik elkerülte a népzene gyűjtők figyelmét ez a városias külsőt mutató település.

Csupán Péczely Attila orvos, népzene kutató gyűjtéseit őrzi a Rippl-Rónai Múzeum néprajzi adattára, melyeket 1944-ben jegyzett le Kisatádon Lénárt Jánosné (Jankovics Mária) 55 éves paraszttasszonytól.

Olsvai Imre szerkesztésében megjelent Magyar Népzene Tára VII. kötete közöl ebből a gyűjtésből egy dalt (37.). A többi kottázott anyag gyermekjátékokat, népdalokat és balladákat tartalmaz.

A játékok egyike a Hidasmester, melyet a néprajzi szakirodalom a bújó-vonuló játékok csoportjába sorol. Ezt a típusú játékot már a középkorban is ismerték. Más európai nép játékkultúrájában is megtalálható. A 10-12 éves lányok egymás kezét fogva félkörben felállnak. Tőlük 15-20 lépésnyire szemben áll két lány, akik egymás kezét fogják. Elkezdik kérdezni a két szembenállót

A két lány felemeli a kezét, és áteresztik az alatta bújókat. A szöveg végén leeresztik a karjukat, és akik bent maradtak azok veszik át a szerepet.

A középkorban gyökerező epikai műben, a balladában, röviden, tömören, strófákba szedve énekelt el az előadó valamilyen emberi összeütközést. Szóltak ezek szerelemről, hűségről, csábításról, társadalmi különbségekről egyaránt. Lénárt Jánosné dalanyagában megtaláltuk a Fehér László balladát (Fehér Anna néven is elterjedt), melynek története olasz eredetű a XVI. századból. A történet arról szól, hogy egy polgár Milánó közelében gyilkosság miatt a vádlottak padjára került. A vádlott szép felesége könyörgött a főbírónak, hogy mentse meg a férjét. A bíró hajlandóságot mutatott rá, ha az övé lesz az asszony. Ő azonban vonakodott, de rábeszélést a rokonok, amibe a férj is belenyugodott. A bíró azonban megszegte ígéretét, kivégezték a férfit.

A nő nem hagyta annyiban, a tartományi helytartóhoz fordult, aki az özvegyet elvetette a bíróval, majd a vagyonát ráhagyta. Ezt követően a bíró kivégeztette a bűnös hivatalnokot.

Ezt a történetet az olasz novellák több ízben feldolgozták, de Shakespeare Szeget-szeggel című munkájában is szerepel.

A ballada megrendítő feldolgozás és szenvedélyes vád a korrupció és embertelen hivatali hatalom ellen. Hogy ez a ballada több évszázadon át fennmaradt, és a magyarok is átvették a történetet, az annak köszönhető, hogy a magyar parasztok is találónak érezték a saját viszonyaikra kivetítve, így az ország egész területén elterjedt.

Új stílusú balladáink egyik csoportjába tartoznak azok a történetek, melyek gyilkosságokat beszélnek el. Egyik ilyen történet Szabó Vilma esetét mondja el, aki három gyermekét ölte meg.

A nem kívánt terhesség ellen az asszonyok különféle praktikákkal próbáltak tenni, de nem minden esetben sikerült elvetélniük. Előfordult, hogy az eltitkolt terhességből született gyermeket az anya maga ölte meg. (3. számú kotta)

Az új stílusú balladák másik nagy csoportját adják azok a betyárballadák, melyek a rablógyilkos alakját hősnak állítják be. A törvényeken kívül élő személyek nagyon sok keserves pillanatot szereztek nemcsak a gazdagoknak, de gyakran a pásztoroknak is.

Egyik legismertebb somogyi betyár Patkó Bandi volt, aki az 1850-es években garázdálkodott a Kis-Balaton környékén. Nagyon sok ballada Rózsa Sándor tetteiről szól, aki az Alföldön élt. A róla szóló történetek is többnyire felülmúlták tetteit.

A betyárokról szóló történetek a nép emlékezetében még egy évszázad után is fennmaradtak.

Összegzés

Nagyatád és a hozzákapcsolt települések néprajzi értékeiről kevés publikáció jelent meg eddig. Több évtizede azonban annak, hogy két önkéntes gyűjtő (Horváth Ferenc, Sárdinecz János) elkezdte kutatni a település múltját. Sárdinecz János a tárgyi világ emlékeinek megmentését tartotta szem előtt, aki időt, energiát nem kímélve próbálta feltérképezni településének néprajzi értékeit, majd azokat a kaposvári múzeumnak megszerezni. Ugyanilyen értékmentő munkát végzett és végez még napjainkban is Horváth Ferenc, aki írásaival a népi kultúra azon emlékanyagát mentette meg az utókornak, melyek forrása az idős emberek visszaemlékezése és a levéltárakban fellelhető dokumentumok.

Az ő kutatásainak, helyismeretének köszönhető, hogy feldolgozásra került Bodvica, és a Rinyán egykor működő malmok története.

Az 1970-es években Knézy Judit néprajzkutató is gyűjtött Nagyatádon. Gyűjtéseinek középpontjában az iparosok álltak, melynek eredménye lett a Bajcsi családra vonatkozó adatok és a fazekasműhelyből néhány termék megmentése.

Az eddig feltárt adatok az bizonyítják, hogy Nagyatád paraszti rétege hamarabb elindult a polgárosodást mutató fejlődés útján, mint a környező települések (Somogyszob, Ötvös stb.) bármelyike. Ezt a folyamatot segítették példaadással az iparosok, kereskedők, állami tisztviselők, és az egyéb nem paraszti életet élő néprétegek. Okszerű gazdálkodásukra közvetett, illetve közvetlen módon hatást gyakoroltak a környező nagybirtokok, melyek azonban a feszültségek forrásaivá is váltak.

Életmódjukban a hagyományos formák mellett nyitottak voltak az újra, mely megmutatkozott az építkezésben, a gazdálkodásban a hagyományos paraszti viselet gyors elhagyásában egyaránt.

Fotók jegyzéke:

1. Nagyatád az első katonai felvétel idején.
2. Nagyatád a második katonai felmérés idején.
3. Bodvicai istálló felmérési rajza. NA: 1622
4. Gémeskút, Táncsics u. 8. Knézy Judit felvétele, 1968.
5. Bodvicai istálló a Szennai Szabadtéri Néprajzi Gyűjteményben
6. Horváth Józsefné talpasháza Bodvicán. Knézy Judit felvétele, 1968.
7. Tömés ház, deszka oromzattal és oldaltornáccal. Kolozsvári u.24. Kapitány Orsolya felvétele, 2001.
8. Lakóház, Zrinyi u. 46. Kapitány Orsolya felvétele, 2001.
9. Lakóház a XX. század elejéről, Gyár u. 48. Kapitány Orsolya felvétele, 2001.
10. Harangláb. Knézy Judit felvétele, 1974.
11. Kápolna előtte a Hrankai család által 1925-ben állított kereszt. Kapitány Orsolya felvétele, 2001.
12. Ácsolt láda. RRM 73.16.1. Gőzsy Gáborné felvétele.
13. „Egyfából való” támlás kisszék a XIX. század közepéről. RRM 73. 16. 2. Gőzsy Gáborné felvétele
14. Keményfából faragott támlásszék a XIX. század végéről. RRM 69. 8. 7. Gőzsy Gáborné felvétele.
15. Dohánybevéltő, épült 1908. Kapitány Orsolya felvétele, 2001.
16. Bosnyák kályhas cégére. RRM. 57. 63. 1. Gőzsy Gáborné felvétele
17. Bajcsi Péter fazekas cégére az 1930-as évekből. RRM 71. 18. 11. Gőzsy Gáborné felvétele
18. Süteményes tányér. A feltételezés szerint Bajcsi Péter munkája. RRM 68. 51. 9. Gőzsy Gáborné felvétele
19. Kovács Ferenc köteles mester kötelet fon. Knézy Judit felvétele, 1971.
20. Fából faragott mézeskalács ütőfa. RRM 3192
21. Fából faragott mézeskalács ütőfa RRM 3194
22. A Selmeczy lányok varrodája az 1930-as években. Ismeretlen szerző felvétele
23. Kalapos cégér. RRM 3189. Gőzsy Gáborné felvétele.

Irodalom:

1. Csorba József: Somogy vármegye ismertetése. 1857.
2. Dobai András: Somogy megye az első katonai felvétel (1782-1785) idején. SMM 1986. 89-161.
3. Elődeink. Szerkesztette: Györe Béláné (Sipos Ilona), Nagy Jenőné (Gyánó Ágota)
4. Horváth Ferenc: Bodvica története. (Kézirat)
5. Horváth Ferenc: Vízimalmok a Rinyán. (Kézirat)
6. U. Kerékgyártó Adrienn: A somogyi vászonöltözet „egy pár” ruhái. In. Somogy néprajza II. (szerk.: Knézy Judit) 61-108. Kaposvár, 1980.
7. Kiss Elemér: Alsódunántúl mezőgazdasága. Kaposvár, 1935.
8. Király István: Fejezetek a Somogy megyei szarvasmarha tenyésztés történetéből. SA 7. Kaposvár 1962.
9. Király Lajos: A kalendáriumi jeles napok népszokásai Somogyban. Kaposvár, 1995.
10. Kézművesség. Magyar Néprajz III. (főszerk.: Domonkos Ottó) Budapest, 1991.
11. Knézy Judit: Paraszti tejfeldolgozás és tejtermékek fogyasztása Somogyban (1850-1945) In. Somogy néprajza II. (Szerk.: Knézy Judit) 137-168. Kaposvár, 1980.
12. Knézy Judit: Az otthon művészete. In. Somogy megye népművészete. (szerk.: Kapitány Orsolya- Imrő Judit) 71-110. Kaposvár, 2001.
13. Knézy Judit: Gelencsérek, fazekasok, tálások munkái. In. Somogy megye népművészete. (Szerk.: Kapitány Orsolya-Imrő Judit) 111-142. Kaposvár, 2001.
14. Knézy Judit: A paraszti viselet változásai a XVIII-XX. században. In. Somogy megye népművészete. (szerk.: Kapitány Orsolya- Imrő Judit) 207-248. Kaposvár, 2001.
15. Knézy Judit: A hedrehelyi gölöncsérek (A Somogy megyei fazekas központok történetéből) In. Somogyi Múzeum Füzetei 7. Kaposvár, 1966.
16. Knézy Judit: Somogy régi ételei. Bp. 1988.
17. Körmeny József: Fa-és sövénytemplomok a Veszprémi Egyházmegye területén a XVIII. században. In. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. 10/1971 53-78.
18. Magyar Kálmán: Árpád-kori és középkori lakóházak Somogy megyében. In. Dél-Dunántúl népi építészet (szerk.:L. Imre Mária-Cseri Miklós) 5-28. Kaposvár, 1991.
19. A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája. I. kötet Bp. 1897.
20. A magyar népzene tára. VII. Szerk.: Olsvai Imre Budapest, 1987.
21. Melhárd Gyula: Gazdaságtörténeti adatok. Kaposvár, 1896.
22. T. Mérey Klára: Somogy megye mezőgazdasága 1790-1848. Kaposvár, 1962.
23. T. Mérey Klára: A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba. Bp. 1965.

- 24 T. Mérey Klára: Nagyatád, a kisérdőmozgalom bölcsője. I. rész
In. SMM 1994. 187-220.
- 25 T. Mérey Klára: Nagyatád, a kisérdőmozgalom bölcsője. II. rész
In. SMM 1995. 61-81.
- 26 T. Mérey Klára: Városiasodó településtípusok a századfordulón Somogy megyei példák
alapján. (első rész) In. SMM 1986. 279-301.
- 27 T. Mérey Klára: Városiasodó településtípusok a századfordulón Somogy megyei példák
alapján. (második rész) In. SMM. 1987. 291-326.
28. Marosi Sándor: Belső-Somogy kialakulása és felszínalaktana. Budapest, 1970.
29. Szili Ferenc: Somogy megye kereskedelme a kései feudalizmus korában (1700-1848)
Kaposvár, 1988.
30. Szmodics Szilárd: Nagyatádi pásztorjáték. EA: 3720
31. Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon a Mária Terézia korában. (szerk: Felhő Ibolya)
Bp. 1970.
32. Valentényi Gáspár: A Somogy megyei céhek. Szekszárd, 1909.